

"יש אבנים עם לב אדם": על מונומנטים, מודרניזם ושימור בכותל המערבי

אלונה נצן-שיפטן

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון

בליל עשרה ביוני 1967, הלילה האחרון במלחמה שבה כבשה ישראל את מזרח ירושלים מירדן, התבקשו קשישי "ארגון הקבלנים והבונים" להחליף את עמיתיהם המגויסים במשימה סודית דחופה. רכובים על בולדוזרים יצאו הקשישים לכיוון הכותל המערבי והסתערו על בתיה הנטושים של שכונת המוגרבים. השכונה, שבה התגוררו עד ליום האתמול צאצאי מהגרים מוסלמים מצפון אפריקה, השתרעה בין הרובע היהודי לבין קיר שניצב במרחק שלושה מטרים ושישים סנטימטרים מהכותל (תמונות 1–3). בעוד "מכבשים דוחסים עד דק את שרידי המבנים" (בנוזמן 1973, 43) של השכונה, הושלמה הפיכתה של הסמטה הצרה לרגלי הכותל לכיכר רחבת ידיים שנועדה להכיל את רבבות עולי הרגל היהודים שלהם ציפו בחג השבועות המתקרב (תמונות 4, 5).¹

בהיותה פעולה לאומית עטתה הריסת השכונה חגיגות היסטוריות. יהודה האזרחי, עיתונאי שנודע כשומר הסף של מכמני ירושלים, תיאר בדרמטיות כיצד "שיני הפלדה נגסו בבתים הקטנים המצופפים ודחוקים זה אל זה, בגדרות החצרות והסמטאות, נסוגו מעט ושוב הלמו, אחורה וקדימה, אחורה וקדימה, שוב ושוב" (האזרחי 1973, 27). כש"נחשפה כיכר רחבת ידיים למלוא רוחבו של הגיא", הוא מוסיף, פרצו "חיילים בלבוש-הסוואה ובקסדות, בנשק ובחגור... במחול סוער... הסתחררו בין הדחפורים הנואקים במאמץ העבודה". בתהלוכות שהגיעו מכל עבר נראו "ספרי התורה, החבוקים בידי הצועדים, כאילו רוקדים

* לידתו של מאמר זה בהרצאה שניתנה בקורס "שימור ומרחבי אזרחות" במסגרת המחלקות למשפטים ולפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב. תודתי העמוקה נתונה לעופרה רכטר, לליאורה בילסקי ולשי לביא על ההזמנה לדיון בין-תחומי מרתק בנושאי שימור, ועל ההזדמנות להמשיכו בשיחות ערות ואל מול הערות מלומדות ומאירות עיניים במהלך כתיבת המאמר. המחקר שעליו מתבסס מאמר זה מומן על ידי המרכז ללימודים מתקדמים של האמנויות הוויזואליות בגלריה הלאומית בווינגטון (CASVA), על ידי מרכז פרנקל ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת מישגן ועל ידי הקרן הלאומית למדעים (ISF). המחקר הוא חלק מעבודה על ספר שכותרתו עתידה להיות: "Seizing Jerusalem: Architecture and Cultural Politics in a Contested City".

¹ לפי עוזי בנוזמן, אגף העתיקות וצה"ל נמנעו מהתערבות פומבית בהרס השכונה אך נתנו את ברכתם לפעולה. הקריאה הלא רשמית לקשישי הקבלנים סייעה להעניק למבצע צביון אזרחי (בנוזמן 1973, 37–44). לתיאור מפורט של הריסת השכונה ושל המעורבים בה ראו גם בנבנשתי 1973, 136–139.

מעצמם". בתיאוריו, יהודים שגדשו את הרחבה הגעישו את האופוריה הלאומית סביב חזרת העם אל כור מחצבתו (שם).

ואולם, תוצאותיה ההרסניות של הפעולה, בבחינת פעולה מרחבית, הדהימו אף את החפצים ביוקרתו הלאומית של הכותל. יהודים שביקרו בכותל לפני 1948 נזכרו בהתרגשות שאחזה בהם כשעמדו ברחבה הצרה, הישנה. לפנים היתה שם קרבה אינטימית לאבנים הענקיות ובה בעת תחושת קטנות מול נשגבות הקיר הנישא למרומים, אותו קיר הרודיאני התומך בחומה המערבית של הר הבית. הרס השכונה והקיר שחצץ בינה לבין הרחבה המיר את החוויה הגופנית בחוויה ויזואלית. מול ממדיה החדשים של הכיכר נראה הכותל כאימז'. ויליאם סנדברג ואריאל וינטרס היטיבו לבטא את התדהמה:

הכותל המערבי/ נישא ומרשים/ בסמטה הצרה/ כעת נטול מומנטום/ נראה כמו כל קיר/ החישוף ממול/ הפך לפצע/ בתוככי חוקיות/ המצבור הצפוף/ של בניינים/ לשלב מקום זה/ של חשיבות יוצאת דופן/ אל תוך העיר העתיקה/ נותרת בעיה (מצוטט אצל שנברגר 1976, 79–87).

טענתם של סנדברג ווינטרס מתייחסת לגיאומטריה של המרחב. עד יוני 1967 היה גובהו של הכותל פי שמונה מרוחב הסמטה שלמרגלותיו ואילו לאחר ההרס היה גובהו כשישית בלבד מאורכה של הכיכר החדשה. לדעת אליעזר ברוצקוס, הממונה על התכנון הארצי, התקבל "מגרש עם קיר מחוסר כל משמעות". לנוכח גימורו היחסי של הכותל תהו השותפים "להרגשה המאכזבת הזו" כיצד לנסח באופן מרחבי את "חשיבותו יוצאת הדופן" של הקיר למדינה שפרמה את הקשריו העירוניים. "מצפים", הסביר ברוצקוס, "שסדור ארכיטקטוני חדיש יצור ויחזיר את משמעות החללים המתאימים למקום".² כלומר, מפקידים את המנדט בידי משמרים ואדריכלים.

א"ב יהושע מזכיר לנו כי הקיר הוא בעצם "חלק ממה שהיה שחרב" (יהושע 1989, 215), שריד ארכיאולוגי, מונומנט מן העת העתיקה. מהמאה ה-19 ואילך הכירו מדינות לאום בחשיבותם של מונומנטים עתיקים כמשאבים סמליים לחיזוק האתוס הלאומי. ערכם כמשאבי עבר נקבע על ידי מומחים — היסטוריונים, ארכיאולוגים, אדריכלים ומשחזרים — שלימים יגבשו את דיסציפלינת השימור.³ בין מומחים אלה מלובנת השאלה מה ערכו של כל מונומנט, ובמקרה שלפנינו, מה ערכו של הכותל בתור אובייקט ומה המשמעות המשוקעת באבניו. כיוון שאובייקטים לשימור נחווים במרחב נתון — נוף פתוח, חלל מוזיאלי או סיטואציה אורבנית — תפקידם של האדריכלים הוא למקסם את הפוטנציאל הרצוי של המשאב ההיסטורי על

² הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים (להלן: אהע"י), תיק 6/22/2, אליעזר ברוצקוס, הממונה על תכנון ארצי, "שינויים ליד הכותל המערבי", 14.9.1967.

³ בשנות השבעים לא הוכרו המתדיינים המוזכרים במאמר כמשמרים, אולם לימים הוכר תוכן הדיונים שלהם כחלק מהמנדט הדיסציפלינרי של שיח השימור. להרחבה על ההיסטוריה של השימור ראו Jokilehto 1999 ; Choay 2001.

ידי ניסוח מרחבי של אותם ערכים שבשלם נבחר האובייקט לשימור. עליהם לבדוק כיצד המונומנט, במקרה זה קיר אבני הגזית החשוף, מתפקד בתנאים מרחביים שונים. לטענתי, כיוון שהמדינה זקוקה לקיר בבחינת משאב עֶבֶר חיוני, סמל המאחד את העם, את עברו ועתידו, העיצוב האדריכלי של המרחב סביבו מאפשר ומעצים את תפקידו החברתי והפוליטי של הכותל. לכן נשאל: כיצד אדריכלים מנסחים ערכים בעלי משמעות פוליטית באמצעות המרחב? האם ניתן לראות באדריכלות המשגה פוליטית?⁴

אף שהערך הארכיאולוגי של הכותל לא השתנה לאחר עשרה ביוני 1967, הרס שכונת המוגרבים שינה באופן דרמטי את התנאים המרחביים סביבו. שינוי זה חידד את המתח בין שתי גישות פרשניות להמשגתו או להערכת מעמדו של הכותל: לפי הגישה הראשונה, קדושתו של הקיר נובעת מהיותו שריד של מהות מקורית. כלומר, אבניו, עומקו, גובהו ויציבותו משמרים אותנטיות יהודית כתכונה קבועה. לפי הגישה השנייה, ייחודו של הקיר נובע מקידושו החוזר ונשנה כמקום פולחן על ידי דורות של יהודים, מהזיכרון הספוג בו, מהיותו מקום שבו אדם אחוז בכיסופיו למקום אחר שמעבר לו (הירשפלד 2000, 13–20). אנדראס הויסין מציע להיזהר מהגישה הראשונה. לטענתו, תפקידם האתי של משמרים מחייב אותם "להבין את הזמניות היסודית אפילו של אותם מפעלים אנושיים שמתיימרים להתעלות מעל הזמן על ידי המציאות החומרית שלהם ויציבותם היחסית" (Huysen 2003, 6). הויסין, שכתב בצל אירועי 11 בספטמבר, מוקיר את הצורך בזיכרון קולקטיבי ובעיגונו הפיזי בסביבה הבנויה, אך בה בעת מזהיר מפני פרשנות מהותנית הקושרת בין יציבות חומרית למשמעות על-זמנית.⁵

בהתאם, אין בכוונתי לערער על חשיבות נוכחותו חוצת המילניומים של הכותל והסמליות הכרוכה בו. עם זאת, קריאתו של הויסין דוחקת בנו לחשוף את זמניותו של "סלע קיומנו" כתופעה חברתית, תרבותית ופוליטית. בעקבותיו אטען כי מחיקת ההקשר המרחבי של שכונת המוגרבים והניסיונות להתקין לרגלי הכותל מרחב חלופי ההולם את זהותה היהודית של המדינה שינו באופן בלתי הפיך לא רק את המרקם האורבני שבין הרובע היהודי להר הבית. לטענתי, עוצמתו של השינוי המרחבי האיצה את חשיפת הכותל עצמו לפרשנויות חדשות ומתחדשות. לכן אשאל: כיצד מתרחש המשא ומתן על מעמדו של הכותל באמצעות אדריכלות ושימור, וכיצד מתנסחות דרך משא ומתן מרחבי זה עמדות המתחרות על עיצובה של הממלכתיות הישראלית?

אפתח בבחינת ערכם של מונומנטים מן העבר בתורת משאב סמלי של מדינות לאום מודרניות. ערך זה נקבע על ידי השימור, דיסציפלינה האמונה על המודרניזציה של העבר כמשאב להבניית זהות, יציבות ושייכות כנגד משבר המודרנה. נבדוק גם כיצד מהלכים אדריכליים מעניקים תוקף לערכי השימור ומטמיעים אותם בנוף הלאומי, כלומר, כיצד הם

⁴ על הכוח הפוליטי של מורשת תרבותית ראו Canclini 2005, ועל הפוליטיקה התרבותית של האדריכלות נitzan-Shifan 2002.

⁵ עוד על חשיבות השימור וההסתייגות מהגישה המהותנית כלפיו ראו Nelson and Olin 2003.

הופכים מונומנטים מן העבר, על המשמעות המוטמעת בהם, לנוכחות טבעית ועל-זמנית, כזו המגדירה את שייכותו ומחויבותו של הסובייקט הלאומי. לאור תובנות אלה אעקוב אחר שתי תקופות מכוננות בתכנון רחבת הכותל המערבי. האחת בראשית שנות השבעים, כאשר הוזמן האדריכל משה ספדיה לתכנן את הרחבה. תוכניתו אושרה ב-1977, לאחר דיון סוער בציבור ובממשלה, אך לא יצאה אל הפועל. במאמר זה אבחן את התוכנית בהיותה ביטוי לעמדה ממלכתית בעניין מעמד הכותל. הדיון בעד ונגד התוכנית מזמן מבט נדיר אל האופן שבו שחקנים שונים מנסחים את משמעותה של הישראליות במושגים אדריכליים של חלל, צורה ותפקוד עירוני.⁶ בתחילת שנות השמונים נגזזה תוכנית ספדיה בד בבד עם ירידת קרנו של הכותל בציבוריות הישראלית. מהלך זה התעצם בעקבות האינתיפאדות הפלסטיניות והסלמת המאבק על עתיד ירושלים.⁷ בתקופה השנייה שנדון בה, שהחלה באמצע שנות התשעים, זכה הכותל לתשומת לב מחודשת בנסיבות של מדיניות ההפרטה וההשפעות הגלובליות על מוסדות המדינה. נבדוק מדוע ואיך הפעילות המוזיאלית החדשה סביב הכותל ממחישה את ההתפלגויות של מעמדו כמונומנט: היסטורי, דתי ו/או לאומי, וכיצד השינוי בהתפלגויות אלה משחק לידי הנאבקים על מורשת הממלכתיות והבעלות המסוכסכת על ערכיה.⁸

על המודרניות של עיצוב העבר (הלאומי)

התפתחותה של הלאומיות האירופית המודרנית במאה ה-19, במקביל ובהתאם להתפרסותה הקולוניאלית, סיפקה למערב מאגר חדש של מונומנטים מהעבר הרחוק. נוצר צורך להסדיר ערב רב של מונומנטים נטולי תוקף דתי על פי היגיון מודרני, וההסדרה הזו השתמשה בגופי ידע חדשים – בעיקר היסטוריה וארכיאולוגיה – שעזרו לבסס סיפר-על על התפתחותה של התרבות האנושית (Trigger 1984). כדי לבסס את מעמדה האוניברסלי של תרבות זו נדרשה אירופה המודרנית להמשיג מחדש את היחס בין "עתיקות" ל"תרבות". מכאן ואילך

⁶ המחקר של תקופה זו מסתמך על חומרים ארכיוניים ממקורות מגוונים, על ראיונות עם בעלי תפקידים שונים ועל פרסומים ראשוניים. בין הארכיונים: גנזך המדינה (ג"מ), הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים (אה"ע"), ארכיון האדריכל אריה שרון, ארכיון האדריכל דוד קסוטו, וארכיון האדריכל משה ספדיה באוניברסיטת מק'גיל (McGill University). סקירה היסטורית ראשונית ראו אצל בנבנשתי 1973, 251–261; בנוזמן 1973, 155–171.

⁷ שני מאמרים רבי השפעה מתקופה זו חושפים בעוצמה את רתיעתו של הציבור החילוני מירושלים, ראו מירון 1987; יהושע 1989.

⁸ עניין זה עדיין נמצא בתהליך מחקר, והנגישות אל חומרי המחקר הרלוונטיים מוגבלת. החומר שעליו המחקר מסתמך כולל ראיונות ומקורות ארכיוניים (בהם ראיונות עם המתכננת הקונספטואלית רנה סיון, עם האדריכלים איתן קימל ומיכל אשכולות, עם ראש הקרן למורשת הכותל המערבי סולי אליאב ועם רב הכותל שמואל רבינוביץ, סיורים והדרכות עם גופים שונים, חומרים של מרכז דוידסון, תיעוד ממשד קימל-אשכולות, ופרסומים של קרן מורשת הכותל המערבי). מאמר זה מתמקד בשני אתרים: מרכז דוידסון ומנהרות הכותל.

הוגדרה יצירה של העת העתיקה כ"אותנטית" לא רק בהיותה עדות למקום, מקומיות או סגנון מסוים. היא קודשה "כעקבה היסטורית של משמעות אורגנילית, מהות... שריד (relic), עקבה חומרית של משמעות מקורית" (Bilsel 2005, 655).

כל עוד הוגדר המונומנט העתיק כעדות ל"מקום", הוגדרה חשיבותו במסגרת התפתחויות היסטוריות וסגנוניות באותו אזור. מרגע שהוגדר המונומנט כ"מקור", הוא הפך בעיני האימפריות הקולוניאליות לרכושה של האנושות כולה, לכן החלו אירופים להעתיק ממצאים אלה למוסדות כמו המוזיאון הבריטי או מוזיאון פרגמון בברלין במטרה לשמר את החוליות שהיו, להערכתם, מחוללות התרבות המערבית. מדינות לאום פוסטקולוניאליות התנגדו לניכוס עברן החומרי בידי האימפריות, אבל התנגדות זו לא הפריעה להן לאמץ את הנרטיב המארגן שהוביל את אותו ניכוס – הן חפצו לאמץ את "מקורות התרבות" לעצמן. כך ניכסה מצרים המודרנית את הפירמידות של מצרים העתיקה כמקור לזהות לאומית (Reid 2002), יוון חבקה בחום את הערש ההלניסטי של התרבות המערבית (Hertzfeld 1991) וטורקיה התרפקה על תרבות הקתים (Bozdoğan 2001) כדי לקעקע את מעמדה התרבותי של האימפריה העות'מאנית. מדינות אלה ואחרות ביקשו להחזיר "הביתה" את הממצאים שנעקרו מתחומן. ב"בית" פיתחו אותן מדינות מנגנונים מורכבים להכלת הממצא הארכיאולוגי במסגרת הקטגוריה של "מורשת לאומית".

אם כן, בהיבט הפוליטי אפשר לבחון את מעמדו של הכותל בהקשריה של התחרות הגלובלית על "מקורות התרבות" והמתח שנוצר בין שני פניה של המודרנה: הלאומיות והשליטה הקולוניאלית. כשמדינות לאום פוסטקולוניאליות הצטרפו אל התחרות על משאבי עבר ותרבות, מנהיגים לאומיים גיבשו בעבורן מורשת ייחודית כביכול ומובהקת, שעליה יש להם זכות וחזקה. כך, ממצאים ארכיאולוגיים שנחפרו או נחקרו בעבר על ידי האימפריות האירופיות הפכו למשאב לאומי יקר ערך המעיד על קיומו של הקשר המשולש לאום–מקום–היסטוריה. יחסו של דוד בן-גוריון לירושלים בכלל ולכותל בפרט הוא דוגמה מובהקת לכינון מורשת לאומית מאחדת לאזרחי מדינה מתהווה, שרובם ככולם מהגרים מתיישבים. בהתאם, הממצאים הארכיאולוגיים שחפרו הבריטים בירושלים במטרה להמחיש את מקורות התרבות המונותאיסטית הפכו במסגרת הפרויקט הממלכתי של בן-גוריון לעדות מדעית על מקורות היהדות, ולהוכחה ניצחת לקשר המחייב בין התנ"ך, העם היהודי, ומושא הכיסופים שהורשה היהדות לציונות: ירושלים.⁹ איחודה של העיר ביוני 1967 אפשר איחוי מטפורי של הטקסט המקראי המופשט עם הקונקרטיות של הכותל והממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו סביבו. כדי להמחיש איחוי זה היה צריך לנתק את הכותל מסביבתו הערבית ולעצב לו אורבניות חלופית, יהודית, הקשר מרחבי ש"יבית" את הכותל כמונומנט מובהק של התרבות הישראלית. כיוון שפעולות הניתוק, העיצוב והביות נעשות בידי משמרים ואדריכלים, אבחן את הידע הדיסציפלינרי שבאמצעותו פעלו.

⁹ ראו צחור 1997; שפירא 1997; 2006; פינקלשטיין 2008.

כיצד נוצרת הזיקה בין החומר מן העבר ובין התודעה בהווה? בשנת 1903 ניסח הווינאי אלויס ריגל, מחלוצי הדיסציפלינה של תולדות האמנות, את הערך שניתן לעבר ולמשאביו בעידן הנאורות. בחיבורו המכונן "הפולחן המודרני של מונומנטים" עיגן ריגל את היסוד למה שלימים, עם חידושי המודרנה, ייקרא "שימור". לטענתו, רק במאה ה-19 החלה אוכלוסייה שלמה להתייחס להישגים של דורות קודמים כחלק בלתי נפרד מהישגיהם. לכן רכש העבר ערך של הווה בעבור החיים והיצירה המודרניים (Riegl 1982, 26). ערך זה, מטעים ריגל, אינו נובע משרידי העבר כשלעצמם. הללו אינם מקפלים בתוכם ערך או אמת מוחלטת ועל-זמנית. נהפוך הוא, הם תלויים בחסדי הפרשנות של הסובייקט המודרני.¹⁰ מעמדם של מונומנטים מהעבר מותנה באופן שבו הם נצפים, נקראים ומפורשים כעת, והטיפול בהם משתנה על פי דרישות ההווה, ערכיו וטעמיו. העצמים שנראים היום כמונומנטים לא בהכרח נבנו מתוך ייעוד להשתמר. את התפעמותנו מהם כיום ריגל תולה "בדיוק [ב]אותה התאמה של הקונטסוולן [kuntswollen] המודרני להיבטים מסוימים של אמנות היסטורית" (שם, 23). ריגל טבע את המונח קונטסוולן (בתרגום ישיר: רצון לאמנות) המציין עמדה חדשנית בנוגע לתפקידו של הצופה, כדי לציין את האופן שבו יצירת אמנות או מונומנט היסטורי מפעילים השתתפות מדמיינת (imaginative participation) של הצופה (Iversen 1993, 9). עמדה זו מערערת על ערכה האובייקטיבי של האמנות, ובהמשך מצביעה גם על יחסיות ערכה ההיסטורי. לטענת ריגל, גם את הרגע שאנו מעריכים כמשמעותי ביותר בחיי המונומנט, הרגע שבו הוא נבנה או התקדש, אנחנו קובעים לאחר זמן רב, כלומר בהווה.

בעקבות ריגל אדון בשלושה סוגי ערכים הניתנים בהווה לשרידי עבר שלא נבנו מראש על תקן מונומנטים לשימור, פאר, או הנצחה (unintentional monuments): "ערך היסטורי", "ערך זיכרון" ו"ערך גיל". את הראשון והשלישי הגדיר ריגל ואת השני אני מגדירה כתוספת לשיטתו. את הערך ההיסטורי הגדיר ריגל לנוכח שינוי מעמדו של העבר ושרידיו במהלך המאה ה-19, "המאה של הערך ההיסטורי", בלשונו. בתקופה זו החלו הדיסציפלינות המדעיות החדשות, ההיסטוריה והארכיאולוגיה, להעניק תוקף לחפצים ולמבנים מן העבר כמונומנטים לשימור. היסטוריונים וארכיאולוגים פיתחו אז אמות מידה ושיטות להערכת מונומנטים. הם תארכו את גילם, קבעו את סגנונם ופירשו כיצד המקומות, האירועים והנסיבות הייחודיים שהיוו את ההקשר של אותם מונומנטים מסייעים להבנת התפתחותה של התרבות האנושית. במילים אחרות, הם מדדו את ערכם של מונומנטים מן העבר לפי תרומתם להתפתחות הידע המדעי בהווה ולכן זיהו בהם בראש ובראשונה ערך היסטורי. הערך השני, ערך הזיכרון, שאני מוסיפה על שני הערכים שהגדיר ריגל, קשור בביקורת על אותם נרטיבים מודרניסטיים גדולים של ההיסטוריה. חוקרים כמו מוריס האלבווקס, פייר נורה, יוסף חיים ירושלמי ואחרים הנגידו את מדע ההיסטוריה לזיכרון, שהוא חיווי סובייקטיבי

10 להרחבה על הגותו של ריגל ראו Iversen 1993; Naginski 2001; Nelson and Olin 2003.

של העבר, המרוחק ממחויבות קלנדרית ומחומרה מדעית. לטענתם, שימורו של הזיכרון אינו תלוי בארכיונים או בקלשוני חופרים אלא בטקס, מקום ופולחן.¹¹ בעקבותיהם הטיבו חוקרים לתאר את שימושי הזיכרון הן ככלי חתרני והן כתשתית להבניית נרטיבים לאומיים.¹² חשוב לציין כי ענייננו כאן הוא באתרים שהוטענו בזיכרון ולא נבנו במטרה להזכיר. למען אלה אוסיף, בהתאם למודל של ריגל, את ערך הזיכרון – הפן החווייתי-סובייקטיבי (ולכן טקסי ופולחני) של שימושי ההווה בעבר.

הערך השלישי, שריגל מכנה ערך גיל או ערך זמן, כפי שנקרא לו כאן, התפתח בעקבות מיסודו של הערך ההיסטורי במאה ה-19. ההכרה בערכם ההיסטורי של מונומנטים אפשרה את התקנתו של נרטיב מארגן לתולדות האדריכלות, שלפיו התקדמה התרבות משלב לשלב לאורך מסלול של זמן ומרחב (מצרים, יוון, רומי וכן הלאה) ושסימן את התפתחותה של "רוח הזמן".¹³ עם זאת, דווקא הכרה זו, שאפשרה צירוף תופעות בודדות ואקראיות לכדי מהלך אוניברסלי של קדמה, שינתה את אותו ערך היסטורי שעל סמך מדעיותו נבנה המהלך. הערך ההיסטורי "השתנה" [והפך] לערך התפתחותי, שלגביו הפרטים אינם חשובים בסופו של דבר" (Riegl 1982, 23). כיוון שכך, "חשיבות המונומנטים שיוצרים את הרצף אינה נובעת עוד מנסיבותיהם הספציפיות אלא מגילם, כלומר מריחוקם בזמן, מהקונוטציות ומהזיכרונות שהם מעוררים בנו" (שם, 24). ערכו של מונומנט היסטורי בהווה, טוען ריגל, אינו נובע עוד דווקא מהתאריך או הסגנון שבו נבנה, אלא מעצם עתיקותו ומהתחושה שעתיקות זו משרה בהווה.

ריגל חזה שבמאה ה-20 ייעשה "ערך הזמן" דומיננטי כיוון ש"הערך של מונומנט כזיכרון אינו נובע מהיצירה עצמה, אלא מהערכתנו את הזמן שעבר מאז שנוצרה ומהחותם שהותירו בה פגעי הזמן (שם). ריגל שותף להשקפה שהלאומיות המודרנית סייעה במילוי הריק הרגשי שנגרם על ידי אובדן הזהות הדתית בעידן הנאורות. לאחר שבעבר הקדם-מודרני ביטחון ומשמעות נקשרו בהתגלות האלוהית, בעידן המודרני תחושות אלה מקופלות במחוזות העבר, באותם מונומנטים היסטוריים המבטיחים לנו כי קיומנו אינו בר חלוף. לדעת ריגל, ערך הזמן של מונומנטים כה חשוב כיוון שהוא יוצר בנו את החוויה של מחזורי החיים. על רקע חדשנותה וזרותה של המודרנה, מונומנטים ששרדו מהעבר מצביעים על חוקיות מסוימת, על כך שתופעות אינן אקראיות אלא צומחות מתוך מכלול בר קיימא – ממנו הן נובעות ואליהן הן יתפרקו וחוזר חלילה.

¹¹ ראו נורה 1993; 2001; Nora (1984); Halbwachs 1992; Yerushalmi 1982.

¹² על הזיכרון כמשרת את ההבניה והתחרות על נרטיבים לאומיים ראו ברניר 1998; ויניצקי-סרוסי 2000; מאירס 2003; 1995; Zerubavel. על שימושי הזיכרון ככלי חתרני בהנחת קהילות מוכפפות ראו לוז 2004; 2005; Slyomovics 1998.

¹³ ספרו של האדריכל והיסטוריון האדריכלות הבריטי בניסטר פלטר (Fletcher [1896] 1996) הוא דוגמה מובהקת לתפיסה זו. לביקורת על תפיסה זו ראו Bozdoğan 1999; Nalbantoglu 1998. להרחבה על היסטוריוגרפיה ביקורתית ראו Journal of Architectural Education 52(4) May 1999.

תפקידן של ההיסטוריה והארכיאולוגיה במידוע ובמתן תוקף לאירועים, מקומות או מונומנטים מן העבר למען מדינת הלאום היהודי זכה לתשומת לב מחקרית מעמיקה.¹⁴ חוקרים ביקרו את טענתו של המחקר המדעי לאובייקטיביות וחשפו את יחסי הכוחות העומדים בבסיס ניכוס העבר למטרות לאומיות. במונחי השיטה שהצגתי, הם ניתחו את האופנים שבהם נקבע הערך ההיסטורי של מונומנטים. ההבדל שסרטט ריגל בין ערך היסטורי לערך זמן מצביע על ממד אחר של שימושי העבר – הוא מאפשר להמשיג את האופן שבו מונומנטים אלה מוצגים ונתפסים בחושיו ובתודעתו של הקהל הרחב. תפיסה זו תלויה באופן שבו הציבור נחשף לחומריותו של המונומנט ולמרחב הממסגר אותו. פענוח המונומנטים על ידי הקהל הרחב חורג, אם כך, מהתלות בייצורו של ידע מדעי על ידי ארכיאולוגים, המעוניינים בידע המופק מחפירה ארכיאולוגית, כלומר בממצאים המתגלים בה. עם תום החפירה תם גם תפקידם המדעי של הארכיאולוגים באתר החפירות, ומנקודה זו התקנת האתר לקהל הרחב מופקדת בידי משמרים ואדריכלים, והם מעצימים את החוויה הרגשית והחושית שמתעוררת במפגש עם מונומנטים נבחרים על ידי התקנתו המושכלת של המרחב שבו הם נחשפים לעין, לגוף ולהרגלי תנועה ושימוש. אם "ערך היסטורי" תלוי בייצור ידע, "ערך זמן", לטענתי, תלוי בייצור המרחב, ולכן הדיון במשמעות העבר נדרש לתחומי הידע של שימור ואדריכלות.¹⁵

קים דובי היטיב לנסח את המשמעות החברתיות והפוליטיות הטמונות באקט של "מסגור המרחב", שהוא מגדיר "גם כהבניית העולם וגם כאופן שבו אנו רואים את עצמנו בתוכו – מקום שהוא בה בעת תמונה ומראה" (Dovey 1999, 1). לפי דובי יש לראות במתן צורה וסדר למרחב והכלתו בגבולות ברורים תפקיד הכרוך בדמיון ועיצוב העתיד. לכן, עבודתם של אדריכלים ומעצבים נתונה בהכרח בתוך הפוליטיקה של שינוי חברתי. מכאן משתמע כי הסביבה הבנויה שאדריכלים מדמינים ומייצרים "מתווכת, מבנה ומשעתקת יחסי כוחות" (שם, 2).

עבודת המסגור מאפשרת לנו "לראות את עצמנו" בתוך עולם מובנה זה, כלומר לעצב ולמשמע בו את זהותנו. בהקשר הלאומי ניתן לומר כי מרגע שנוצקה, נטמעת בנו "תבנית נוף מולדתנו" מעצם היותנו בתוכה. ולטר בנימין טוען כי באמצעות קליטה סמויה זו נרכשות אמות מידה לשיפוט והערכה של המציאות. לכן, האדריכלות מטמיעה באופן לא מודע ערכים שלאורם תופעות מקבלות משמעות (בנימין 1996).

גם ריגל וגם בנימין מתייחסים להיבט הפוליטי של התפיסה החושית – בתחום

¹⁴ ראו פינקלשטיין וסילברמן 2003; פייגה 2008; Abu El-Haj 2001; Ben-Yehuda 1995; Silberman 1989.

¹⁵ לאחרונה מודעות זו מקבלת גושפנקה מקצועית במסגרת רשות העתיקות, שמיסדה את מחלקת השימור שלה. רשות העתיקות מציעה בפעם הראשונה בישראל קורס שימור ארכיאולוגיה, המטפל בנתק שבין העבודה הארכיאולוגית המדעית באתר החפירות לבין עבודת התכנון והשימור של התקנת האתר כמרחב ציבורי. מטרת הקורס היא לפתח תודעת שימור בקרב הארכיאולוגים, ראו iaa-conservation.org.il/course2010/default.asp (נצפה ב־17.3.2011).

השימור ובתחום האדריכלות בהתאמה. ריגל מבחין בין שני סוגי קליטה – אופטית והפטית (haptic), כלומר, בין קליטה רחוקה, ויזואלית לבין קליטה קרובה ומשישה (Iversen 1993). בנימין מבחין בין התבוננות להרגל. שניהם מודעים לכך שהתפיסה החושית מקדימה את ההתבוננות המרוכזת והמושכלת בעבודה, במבנה או במונומנט. בתור שכזו, תפיסה זו אינה מושפעת מהבדלי מעמדות אלא מנחה את האדם באשר הוא אדם. התפיסה האגבית, בהיסח הדעת, באמצעות תנועה אקראית, מבט חולף, מישוש וריח, מאפשרת אפוא לחוות את המונומנט באופן קולקטיבי. לכך יש חשיבות מיוחדת בעתות של שינוי כאשר מתבקשת הבנה מחודשת של המציאות הקולקטיבית.

הבנה דומה פעפה בשיח האדריכלות של שנות החמישים והשישים. אדריכלים ביקורתיים הבינו ששינוי לא ייתכן בלא הבנה מעמיקה של האופן שבו הסובייקט תופס את סביבתו הבנויה ומזדהה עמה. במקום השאיפה המודרניסטית ליצור סובייקט חדש, ראו אדריכלי דור זה באדם את נקודת המוצא של ההתערבות התכנונית.¹⁶ הם חקרו את המפה הקוגניטיבית של המהלך בעיר, את מעשיו היומיומיים בה, ואת האופן שבו היא נקלטת בחושיו.¹⁷ הם שאפו, כדברי אדריכל רם כרמי, "לגעת באנשים כמות שהם ולדבר ישיר על האסוציאציות שלהם, לנגוע בנשמה, בלב",¹⁸ לחזור ולהבין את ה"דרך בה נתפסת העיר בחושיהם של בני אדם".¹⁹ אמונה זו, שרווחה בקרב "דור בארץ" של האדריכלות הישראלית, הבשילה בשנות השבעים.

שנות השבעים

על פי מירון בנבנשתי, שלאחר המלחמה שימש סגן ראש העיר לענייני מזרח ירושלים ולאחר מכן סגן ראש העיר לענייני תכנון העיר, שתי הרשויות שהתחרו על רחבת הכותל דמו לשתי מדינות נפרדות הנתונות בסכסוך מתמשך (בנבנשתי 1973). הגבול שחצץ ביניהן עבר לאורכו של גשר המוגרבים. מדרום לו חפרו הארכיאולוגים בחופזה את השטח סביב הפינה הדרום-מערבית של הר הבית. מצפון לגשר הפעילה המחלקה למקומות קדושים של משרד הדתות את סמכותה על רחבת התפילה ורחבת ההתכנסות תחת המצוק של הרובע היהודי.

¹⁶ על התקופה שבה הזדהו אדריכלים כמודרנים, אך ניסו לעדכן, למקם ולעגן את המודרניזם במציאות קונקרטית ראו: Ockman 1993; Goldhagen and Legault 2000; Risselada and van den Heuvel 2005; Lejeune and Sabatino 2010.

¹⁷ בתחומים אלה בולטים בין השאר קווין לינץ', שפיתח את המיפוי הקוגניטיבי של העיר (Lynch 1960), ג'והן הברקן שפיתח חשיבה על העיר היומיומית (Habracken 2005) ונורברג שולץ (Norberg-Schulz 1980), שהושפע מהדיון הפנומנולוגי ובעיקר ממרלור-פונטי (Merleau-Ponty 1962). לסקירה קצרה של זרמים אלה בעברית ראו קלוש וחתוקה 2005, בייחוד עמ' 29–41. על תפקידה של הפנומנולוגיה בשיח האדריכלות ראו את סקירתו של אוטרו-פאילוס (Otero-Pailos 2010).

¹⁸ ריאיון המחברת עם רם כרמי, 22.7.1998.

¹⁹ ריאיון המחברת עם רם כרמי, 6.8.2001.

ניגוד העניינים בין המשלחת הארכיאולוגית ומשרד הדתות ובין מה שדימו לייצג – מדע מול פולחן, ישראליות מול יהדות, פוליטיקה מפא"ניקית מול זהירות מפד"לניקית – עלה שוב ושוב אל פני השטח. עד יוני 1967 הצליחה השתתת הכמיהה לכותל על הרעיון של המקום לאחד פלגים שונים בציבוריות הישראלית תחת חזון ממלכתי מאחיד (גורביץ' וארן 1991). ההחזקה המוחשית בכותל, כלומר גילום הרעיון במקום – באבן ובטון, בולדוזרים וחפירות, מתפללים ותיירים – חשפה את המתחים והסתירות שקופלו ברעיון זה ואיימו לסדוק את אותה אחדות ממלכתית (ברקוביץ' 2000 ; 2006).

המאבק על הכותל כמשאב לאומי, דתי וכלכלי ניטש כבר ב-7 ביוני עם תקיעת השופר של הרב גורן למרגלות הכותל. למחרת כבר הזיל המנהיג הקשיש דוד בן-גוריון דמעה ליד אבני הגזית. את מורת רוחו מבית הכיסא שניצב ליד הכותל הפנה בן-גוריון אל יעקב ינאי, שעמד לצדו מתוקף תפקידו כראש רשות הגנים הלאומיים – גנים שכללו את רוב אתרי המורשת והנופש של מדינת ישראל. ינאי פנה מיד לראש העיר טדי קולק: "צריך לנקות את השטח" אמר ינאי לראש העירייה – "צריך לתת לכותל צורה". קולק: "אעשה זאת, צריך לדבר עם הצבא" (מצוטט אצל בנימין 1973, 38). כך החל להיחרץ גורלה של שכונת המוגרבים. כך גם החל להסתמן אחד המחנות המשמעותיים במאבק על משמוע הכותל. במחנה זה יצר קולק חסר המשאבים שותפויות לא רק עם ידידו הוותיק ינאי אלא גם עם החברה לפיתוח הרובע היהודי, עם המשלחת הארכיאולוגית ועם אליטות מקצועיות, כדי להפעיל בתנאים החדשים את המנגנון התומך בחזון הבן-גוריוני, שקולק נאבק על בכורתו. פרוטוקול הישיבה שהכריעה את גורל שכונת המוגרבים אבד, אך אף על פי כן ידוע שהשימה "לתת צורה" לכותל הופקדה בידי קולק,²⁰ שרצה למסור את מה שראה כ"אתר לאומי" לידי של ינאי.²¹ ידוע גם שמומחים בהיסטוריה, ארכיאולוגיה, אדריכלות ושימור שותפו בדיונים.²² האדריכל אריה שרון, יד ימינו של בן-גוריון, ששימש גם ראש אגף התכנון

²⁰ לפי בנימין, לקולק היה תפקיד מרכזי בהחלטה על ההרס ובביצועה (בנימין 1973, 40). קולק עצמו (קולק 1979, 211) טוען כי הוא זה שיזם את הרעיון. בצלאל נרקיס לעומת זאת, טוען כי הרעיון התגלגל בינו לבין צ'יץ', ורק לאחר מכן פנו לקולק למימושו (Narkiss and Kühnel 1998, 213–214). יצחק יעקבי, יושב ראש החברה לפיתוח מזרח ירושלים, מספר כי היה מזכיר הישיבה שתיעודה אבד, שבה קולק היה דומיננטי אך עבד בשיתוף פעולה מלא עם האחרים (ריאיון המחברת ושירה וילקוף עם יצחק יעקובי, 2009). בנבשתי מאשר כי רבים טוענים להצעה, שאושרה לבסוף על ידי שר הביטחון משה דיין ובוצעה בניצוחו של קולק (בנבשתי 1973, 136).

²¹ על תפקידם של ינאי ורשות הגנים הלאומיים באתרים שנכבשו ביוני 1967 כותבת שירה וילקוף בעבודת המוסמך שלה (בהכנה) "הזדמנות היסטורית: תכנון והקמת גן לאומי 'סובב חומות ירושלים', 1967–1970", הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.

²² בדיונים השתתפו בין היתר הארכיאולוגים מיכאל אבי-יונה ויגאל ידן, האדריכלים אריה שרון, יו"ר מועצת המנהלים של הרשות, ומקס טנאי, אדריכל הבית שלה, והאדריכל המשחזר יוחנן מינסקר. על הישיבה קראו אצל בנימין 1973, 40–41; קולק 1973, 40–41. המידע שבנימין מביא מקיף יותר, והאדם היחיד שקולק מציין שהיה נוכח בישיבה, אך אינו מוזכר אצל בנימין, הוא ידן.

הראשון של מדינת ישראל, סרטט את גבולות ההריסה שעמדה להיעשות באותו לילה.²³ עם תום המלחמה הפקיד השלטון הצבאי את השטח בידי ינאי, מתוך הנחה שרשות הגנים ממונה על השימור והשיפוח של האתרים ההיסטוריים והמקומות הקדושים בירושלים.²⁴ העובדה הנחרצת שעליה התבסס המינוי, השינוי המרחבי של רחבת הכותל מאזור תפילה תחום לאתר לאומי רב פנים ורב ושימושים, לא שכנעה את משרד הדתות, שהסתמך על הבטחת ראש הממשלה ביום שבו נכבש הכותל להעביר את האחריות על הכותל לרבנות הראשית.²⁵ טקס שנערך ב-13 ביולי חגג את קיום ההבטחה. בטקס העביר אלוף הפיקוד עוזי נרקיס את האחריות על הכותל למשרד הדתות. כך זיכה אשכול את המחנה המתחרה, זה של מפד"ל ההיסטורית, ביתרון בולט כבר במהלך הראשון של התחרות על הכותל. היתה זו שעתם היפה של השר זרח ורהפטיג ושל המנכ"ל שלמה זנוויל כהנא, ששרדו את האתרים הסמליים שבאחריותם מקבירי צדיקים לנכסי האומה.²⁶

במדור "על כל פנים" של מוסף הארץ הציע הקריקטוריסט זאב לקבוע את "מלחמות היהודים" למרגלות הכותל תחת שלטון ה"דתיקן", שבו "בית החרושת לייצור מקומות קדושים" של כהנא חוגג את ניצחונו של השר ורהפטיג, הניצב כצלבן חבוש שטריימל, חמוש במגן "משמר הכותל", ומשליט באתר גינוני בית כנסת אורתודוקסי (תמונה 6) משמאל, המתחרה המובס, יו"ר רשות הגנים הלאומיים ינאי, עושה ניסיון אחרון להשתלט על המשאב העתיק. כובע שטח, מגן של הרשות ומקוש ארכיאולוגים מעטרים את הדינמיות המתריסה של ינאי, אבל ניסיונו להתקין את השלט שבידו — שעליו נרשם "אתר היסטורי" — על פני הכותל נחסם על ידי החנית האיתמנית של שר הדתות הסמכותי. בראי תיאוריית השימור, זאב מתמצת את המאבק הניטש בין ערכים סותרים על הגדרת הכותל.

אשכול, שעמד בהבטחתו לרבנים, לא שמח על הפיכתה של רחבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי, שבו הפריד משרד הדתות את המתפללים מהמבקרים, את הנשים מהגברים ואת מקורבי המשרד ממתחריהם החילונים, קרי מחנה קולק וינאי. הוא הפטיר לכיוונו של ורהפטיג: "רשות הגנים הכינה עבורך את רחבת הכותל ואתה שולל מהם את ההזדמנות לגבש את צורתה" (בנזימן 1973, 158). מדבריו של אשכול משתמעת הפרדה בין אחריות פוליטית ומינהלית לבין אחריות מקצועית ואסתטית. לטענתי, הסכמת המנהיגות המדינית על הפרדה זו זימנה מרחב פעילות נרחב שבו שני המחנות הבינו את הקשר הסמוי שבין "יצירת מסגרת נאותה" לכותל ובין מעמדו, משמעותו ותפקידיו בציבוריות הישראלית. בהמשך

²³ ג"מ (ללא כותרת), גל-4/3847, 10.6.1967. ליד הסרטוט נמצא פתק שנמסר לבנזימן ב-3.5.1973, ואכן סרטוט זה מופיע גם בספרו.

²⁴ ג"מ, "מינוי, מאת: להט", גל-5/3847.

²⁵ בנזימן 1973, 155–172; Benvenisti 2000, 305–322.

²⁶ טרם 1967 היתה מפת המקומות הקדושים בירושלים דלה יחסית, וכללה אתרים בעלי חשיבות מעטה או נעדרי מסורת לחלוטין, כדוגמת קברי הסנהדרין, קבר דוד או מערת האריה. להרחבה על פיתוח מרחבים מקודשים במדינת ישראל בשנים 1948–1967, ובפרט בירושלים, ועל תפקידו של משרד הדתות במסגרת זו ראו בר 2007.

נבחן כיצד המעגלים סביב קולק (העירייה, המשלחת הארכיאולוגית והחברה לפיתוח הרובע היהודי), והמעגלים סביב ורהפטיג (משרד הדתות והרבנות) המשיכו להתחרות על עיצוב הרחבה כדי לשלוט על המשמעות שתקבל. לטענתי, ועל פי המושגים שהגדרתי למעלה, המחנה של קולק, המחנה הממלכתי, עמל לבסס את "ערך הזמן" של הכותל, בעוד המחנה של ורהפטיג, המחנה הממלכתי-דתי, קידם את "ערך הזיכרון" של האתר.

הצעות לתכנון רחבת הכותל

משרד הדתות מינה את האדריכל הדתי יוסף שנברגר לעבד את הרחבה שיצרו הבולדוזרים, ולהתקין בה הפרדה בין גברים לנשים כמנהג בתי הכנסת האורתודוקסיים. רחבת התפילה הונמכה, רוצפה והופרדה מאזור ההתכנסות שלמעלה, ששימש הן אתר תיירות והן מקום לעריכת טקסים ממלכתיים. תשתיות סניטריות הותקנו לרווחת רבבות המבקרים, ואמנים הוזמנו לעצב גדרות הפרדה בין תיירים למתפללים, ובין נשים לגברים. בידי שנברגר הופקד גם ריכוז הסקר התכנוני לרחבת הכותל שהכינו ב-1970 קבוצת אדריכלים ממוצא אנגלוסקסי או בעלי אוריינטציה אנגלוסקסית.²⁷ לאחר ניתוח מעמיק של האתר הם התוו כמה חלופות לתכנון עתידי על סמך הערכת דפוסי הביקור והתפילה שייוצרו בעתיד. לאור הצלחת גן הפסלים שנחנך זה מקרוב במוזיאון ישראל הזמין משרד הדתות גם את הפסל האמריקני-יפני הנודע איסמו נוגוצ'י בתור שחקן חיזוק. הקו מנחה שהציע נוגוצ'י היה להשאיר את הרחבה הקיימת ולחפור תחתיה מפלס נוסף, ארכיאולוגי. מונולית גדול שיעבור דרך שני המפלסים יסמל את המשכיות הקיום היהודי וייצור מחיצה בין תיירים למתפללים (שנברגר 1976) (תמונות 7–8).

בהזמנת טדי קולק החל משה ספדיה, אדריכל יליד הארץ שכוכבו דרך בחו"ל, לתכנן את רחבת הכותל המערבי ב-1971.²⁸ ההסכם בין ספדיה ושנברגר, שהוכתב לו כשותף, לבין החברה לפיתוח הרובע היהודי בראשותו של יהודה תמיר ועיריית ירושלים בראשותו של טדי קולק נחתם ב-1972.²⁹ קברניטי הפרויקט, האמונים על האתוס הממלכתי של בן-גוריון, קבעו כמה עקרונות יסוד לפרויקט רחבת הכותל המערבי: הפרויקט נהגה על תקן מיזם לאומי,

²⁷ אדריכלי הסקר: ארת'ור קוצר, אדריכל; שלמה אהרונסון, מתכנן עירוני ואזורי, משרד ש. אהרונסון בע"מ עין כרם ירושלים. יועצים: יוסף שביד, אדריכל; מיכאל טרנר, אדריכל; אהוד מנצ'ל, אדריכל. מנחה: יוסף שנברגר, אדריכל ויועץ לשר הדתות. ראו קוצר ואהרונסון 1973.

²⁸ ספדיה היה דמות חדשה בנוף האדריכלות בישראל. הוא נולד ב-1938 בחיפה למשפחה ממוצא חלבי שעזבה את הארץ לקנדה ותלשה נער בן 15, תלמיד הריאלי ופעיל בצופים, ממרקם חברתי הדוק ומעצב (ריאיון המחברת עם משה ספדיה, אוגוסט 2007). את הכשרתו האדריכלית רכש במונטריאול, ובה דרך כוכבו בטרם מלאו לו שלושים. פרויקט הביטט שתכנן ספדיה לתערוכת "אקספוז" 1967 במונטריאול הפך לאבן דרך באדריכלות המאה ה-20. בעקבות התערוכה הוזמן ספדיה להקים את הביטט ישראל, והפך, כישראלי לשעבר וכוכב בינלאומי בהווה, לאדריכל המועדף על שר השיכון מרדכי בנטוב ועל ראש העיר קולק (Safdie 1989).

²⁹ אהע"י, זיכרון דברים בעניין הקמת צוות תכנון לאזור הכותל, תיק הכותל 41/10, 15.5.1972.

רחב היקף ובעל תוקף מאחד — פולחן יהודי, חפירות ארכיאולוגיות, מוסדות מדינה וכלכלת תיירות ידורו בו בכפיפה אחת. התכנון — בצורת האות L — יועד לכל האזור שלמרגלות הפינה הדרום-מערבית של הר הבית בתחום החומות העות'מאניות.

כלומר, הפרויקט התייחס לאזור החפירות של המשלחת הארכיאולוגית בפיקוחו של אגף העתיקות במשרד החינוך ולרחבת התפילה ברשותה של המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות כחטיבה אחת. בעוד רחבת התפילה ההיסטורית השתרעה לאורך 70 מטרים בלבד מתוך 490 מטרים של קיר התמך המערבי של הר הבית, הכותל הישראלי החדש חשף 145 מטרים רציפים של הקיר העתיק. דובר בפרויקט גדול של יותר מ-60,000 מ"ר, שייבנה מהר — כך שיקבע, כמיטב המסורת הציונית, עובדות בשטח.³⁰

האתגר היה להפוך את רחבת הכותל (א"ב יהושע כינה אותה בבזו "מקריית, פונקציונאלית בעיקרה, לא אורגאנית בתוך מבנה ארכיטקטוני כולל"; יהושע 1989, 215) לחלק אינטגרלי מהמרקם העירוני. זה היה ניסיון ליצור מקום שייראה כאילו היה שם תמיד בלי לוותר על חדשנותו, מקום שייטמע במקום לבלוט, שייצור נוכחות חזקה בלי לשבור את המבנה המורפולוגי של העיר העתיקה. כיוון שמבנה זה התאפיין בתלת-ממדיות פלסטית, סברו קברניטי הפרויקט שאין בכוחו של התכנון העירוני, האמון על ניהול הסביבה הבנויה בכלים של תוכניות דו-ממדיות ומסמכי מדיניות, להיענות לאתגר. אדריכלים, לעומת זאת, הוכשרו בתכנון תלת-ממדי, אך הכלים העיצוביים שאתם עבדו, שהכשירו אותם לטפל בצורה, חומר וחלל, לא שוכללו לצורך טיפול במערכות עירוניות מורכבות על היבטן החברתיים, התפקודיים והכלכליים. לכן אפוא קצרה ידם של רבים לטפל בממדים ובמורכבות העירוניים של הרחבה. הבחירה במשה ספדיה לתפקיד אדריכל האתר גישרה על פער זה בדיוק. ספדיה היה ממגבשי התחום של "עיצוב עירוני" כתחום ידע ופרקטיקה המגשר בין תחומי התכנון והאדריכלות, תחום שמטרתו לשקם את העיר הקיימת על ידי עיצוב תלת-ממדי — צורני וחומרי, בעל נפח וחלל — בצד הבנה מערכתית של הסביבה העירונית.³¹ כפי שנראה, המהלכים שנקט ספדיה לצורך ריפוי המרקם העירוני והתקנתו באופן שיהיה נגיש לישראלים ולתרבותם, מעוגנים בתחום זה.³²

ראשית, תוכניתו של ספדיה ביקשה להנמיך את רחבת התפילה הצמודה לכותל עד למפלס ההרודיאני, כלומר להעמיק את מפלס הכותל בתשעה מטרים או ב-12 נדבכי אבנים. הנמכה זו מספקת שתי דרישות: ראשית, היא חושפת את הכותל במלוא גובהו וכך עונה על הדרישה למונומנטליות בלי לחרוג מעל לגובהם של מונומנטים מוסלמים ונוצרים.

³⁰ ספדיה 1974; ארכיון אדריכל אריה שרון, תיק 737, כותל מערבי — יעוץ, פרוטוקול דיוני ועדת שמרון.

³¹ לסקירה כללית של התפתחות העיצוב העירוני ראו Broadbent 1996.

³² בעקבות ניסיונו בירושלים, בין היתר, מונה ספדיה לעמוד בראש התוכנית החדשה יחסית לעיצוב עירוני ב-GSD Graduate School of Design (GSD) באוניברסיטת הארוורד. להרחבה על מחשבת התכנון של ספדיה בתקופה זו ראו Safdie 1973.

שנית, חשיפת הרחוב ההרודיאני מעניקה ממד מרחבי לערך הזמן של הכותל: במקום חזית אורבנית דו־ממדית, תכנון ספדיה חלל תלת־ממדי שבו גם המדרך וגם הדופן עתיקי יומין. חוויית הביקור והתפילה המוכלת בחלל זה סוגרת אפוא את הפער הגלוי של אלפיים שנה, כפי שהבטיח ספדיה: ברחבה זו יוכלו הישראלים של היום לפסוע על אותן אבני מרצפת שימשו עולי רגל יהודים בעת העתיקה (Safdie 1989, 132) (תמונה 9).

מהרחבה ומערכה תכנון ספדיה תיאטרון אורבני של מבנים מדורגים שהולכים וקטנים ככל שהם מתקרבים למפלס הגבוה של הרובע היהודי. השינוי התכנוני הדרמטי מכיר מונומנטלית שטוחה לתאטרון מדורג מבוסס על עדויות מהתקופה ההרודיאנית, כפי שהן באות לידי ביטוי במודל בקנה מידה 1:50 שבנה מיכאל אבי־יונה לצורך שחזור ירושלים בימי בית שני (תמונה 10). בתאטרון דמוי "הכפר הערבי" כל גג מהווה רחבה או מרפסת לקומה שמעליו. כך המורפולוגיה המבנית מתחקה בעת ובעונה אחת אחר הוורנקולר³³ היהודי העתיק ואחר זה הפלסטיני העכשווי. הזהות בין השניים, כפי שהסברתי במקום אחר (נצן-שיפטן 2006), הפכה את הפלסטינים למשמרי התרבות התנ"כית. בצד ההתלהבות מתרבות המגורים התנ"כית הוקסם ספדיה מהישגיו האדריכליים של המלך הורדוס והם היו לו למקור השראה מרכזי בעיצוב מוסדות יהודיים (Safdie 1989, 115). התכנון שבסמוך לכותל מתכתב עם ממדיהם המונומנטליים של מבני המלך האדומי.

האתגר היה לגשר בין הממדים השונים, ליצור תשתית מערכתית בעלת תוקף מדעי שתבנה מרקם עירוני המשכי ותתווך בין הממד ההרודיאני, המוסדי והוורנקולרי לכדי אחדות מערכתית, חומרית וסגנונית. את ההשראה לחוקיות מתמטית וצורנית מצא ספדיה במורפולוגיה של מבנים בטבע.³⁴ הגיאומטריה של קונכייה ההולכת ומתרחבת בצורה ספירלית מוסדרת סייעה בתכנון המעבר ההדרגתי בין מבנים בעלי מידות משתנות. לפיה בנה ספדיה מערך פרופורציות שעל פיו ניתן לחשב אלמנטים הולכים וגדלים באופן שיתאימו זה לזה ויענו על דרישות של ארגון, אחידות ויעילות. המפתח לאחדות המתחם נקשר אפוא לתהליך בנייה מתועש באמצעות אלמנטים מוכנים מראש שהגדירו גם את השפה האדריכלית של הרחבה.

³³ "ורנקולר באדריכלות, על פי *Fontana Dictionary of Modern Thought*, הוא שם תואר המתייחס לסגנון ילידי של בנייה, ברובו הגדול פרי יצירתם של בנאים חסרי השכלה מקצועית, שבכל זאת נחשב כבעל סגולות ייחודיות ובמידה מסוימת מקושר עם עבר מפואר. האדריכלות המודרנית העמידה לא פעם כאחת ממטרותיה את ייסודו של ורנקולר חדש" (ההגדרה לקוחה מאתר האינטרנט "מכונת קריאה", בערך "ורנקולר" מאת צבי אפרת, מתוך *סטודיו* — כתב עת לאמנות, גיליון 120).

³⁴ כמו רבים מבני דורו חיפש ספדיה מערכות וחוקיות זו במודלים מן הטבע, מודלים מבניים של גבישים, קונכיות ועצמות כמו אלה שנחקרו בראשית המאה ה־20 על ידי ד"רסי תומפסון בספרו המפורסם "על גידול וצורה" (Thompson [1917] 1961). ספדיה גילה בספר, שפורסם מחדש בשנות השישים, *fitness to form* אולטימטיבי, כלומר, מבנה או תשתית מורפולוגיים שניכרת בהם התאמה מושלמת לתפקוד הנדרש מהם. הוא חיפש אצל תומפסון חוקיות מתמטית וצורנית שתסדיר מעבר הדרגתי בין קני המידה השונים.

מדרג הרכיבים הטרומיים שספדיה העריך כ"גמישים מספיק להתייחס לפרוגרמות שונות"³⁵ היה אמור לאפשר את השלמת הפרויקט כולו בתוך שש שנים בלבד (תמונה 11). בעזרת מערכות אלה פתר ספדיה, לדבריו, "נקודה מאוד עקרונית בגישה של התכנית, שהמוסדות והרחבה יהיו דבר אחד — לא מבנים שמגדירים רחבה, אלא חלק מהרחבה, ובמסגרת זו אני מתכנן את בית הדין הרבני"³⁶. במילים אחרות, העיצוב העירוני של ספדיה יצר שיטה מערכתית כוללת, מגה-סטרוקטורלית, שלא ניתן לפרוט לרמת הבניין הבודד (תמונה 12). גם מוסד מוגדר כמו בית הדין הרבני תוכנן כרכיב מתוך פאזל גדול ששפתו הצורנית החלה להתגבש בתוכניות של ספדיה למבנה ישיבת פורת יוסף והיתה אמורה להתפרס על פני המתחם כולו, ליצור מציאות ישראלית ועירונית נטולת קצוות פרומים, התגשמות של ממלכתיות היושבת בשלום במקומה, באותו מקום ששכינת "המקום" שורה עליו.

הדיון בתוכנית ספדיה

התוכנית הוצגה בפעם הראשונה ביוני 1973 לפני הוגים ואמנים, מהחשובים והמשפיעים ביותר במאה ה-20, שהזמין ראש העיר טדי קולק להשתתף ב"ועד ירושלים" — פורום בינלאומי עתיר דעת, כישרון וניסיון — במטרה לייעץ ולפקח על פעילותה של ישראל בירושלים.³⁷ למרות הסתייגות זהירה של האדריכל האמריקני רב ההשפעה לואי קאהן, שהמליץ לספדיה לרסן את השימוש הבולט מדי בקשתות³⁸ ולמרות ביקורת קצת פחות זהירה של הפסל איסאמו נוגוצ'י, שתכנן בעבר את האתר בעבור משרד הדתות, אישר הוועד את התוכנית.³⁹ יוסף שנברגר, שותפו של ספדיה לפרויקט, למד על כך מהעיתונות.⁴⁰

מלחמת יום הכיפורים פרצה חודשיים אחר כך וחסלה את האופוריה סביב כיבוש ירושלים. על אף מצב הרוח העכור הועבר הפרויקט לעינונו של ועד השרים לענייני ירושלים, והוא מינה ועדה בראשות עו"ד אירווינג שמרון לדון בתוכנית ספדיה לרחבת הכותל.⁴¹

35 ארכיון אדריכל אריה שרון, תיק 737, כותל מערבי — יעוץ, פרוטוקול דיוני ועדת שמרון, 28.1.1985, עמ' 25.

36 שם.

37 התוכנית הוצגה בישיבה השנייה של פורום זה. להרחבת הדיון על פעולתו של ועד ירושלים ראו Nitzan-Shiftan 2008.

38 אהע"י, מיכל 2543, ועד ירושלים, סיכום ישיבה מס' 2, 18.6.1973–21, עמ' 69.

39 שם, 70.

40 אהע"י, מכתב מיוסף שנברגר למשה ספדיה, 24.6.1973.

41 הוועדה מונתה על ידי ועד השרים לענייני ירושלים ברשות שר המשפטים חיים צדוק. בראשה עמד עו"ד אירווינג שמרון וחבריה היו מירון בנבנשתי, סגן ראש העיר לענייני תכנון בשם עיריית ירושלים; הארכיאולוג מאיר בן-דב, שחפר עם בנימין מזר את הכותל הדרומי, נציג המשלחת הארכיאולוגית; אדריכל דוד קסוטו, יועץ שר הדתות לענייני אדריכלות, נציג את משרד הדתות; האדריכלים אריה שרון, אברהם יסקי ויעקב רכטר, נציגי אגודת האדריכלים; ויהודה תמיר, יו"ר לשעבר של החברה לפיתוח הרובע היהודי, ששימש משקיף קבוע. דוד ציפרוני מונה למזכיר אדמינסטראטיבי.

הממשלה ראתה בוועדת שמרון, על ארבעת אדריכליה, ועדה נטולת פניות מעצם הגדרתה, ואולם הרכב הוועדה מעורר ספקות בעניין זה. רק אחד מתוך שבעה חברים בעלי זכות הצבעה ייצג את משרד הדתות ואת הציבור הדתי, ואילו ששת הנותרים יצגו את המערך הממלכתי-חילוני שארג קולק.⁴² ב-1975 הוזמן הציבור להשתתף בדיון: תערוכה חסרת תקדים באיכותה האדריכלית נפתחה ברובע היהודי (תמונה 13), "היום" של ערוץ הטלוויזיה הממלכתי הציג דעות בעד ונגד,⁴³ ובמכון ון ליר בירושלים נערך כנס לדיון בעקרונות התוכנית שהסעירה רבים.⁴⁴ הדיונים נסבו סביב שני צירים מרכזיים: סביב ציר אחד ליבנו את ערכו של הכותל כמונומנט ושאלו אם הוא בעל ערך זמן שנושא משמעות פרימורדיאלית, בעל ערך היסטורי שנושא משמעות מדעית, או בעל ערך זיכרון שנושא משמעות מסורתית-פולחנית. סביב הציר השני נבדק כוחה של האדריכלות — האם היא מכוננת משמעות, או לחלופין משרתת רעיונות ופרוגרמה חיצוניים שהאדריכלות מעניקה להם צורה?

ככנס שנערך ב-1975 כיוון דוד פלוסר לליכת המתח המכונן של הציר הראשון, היינו, "עצם קביעת מקום טריטוריאלי להשראת השכינה" (קסוטו 1975, 45), מקום המוגדר על ידי אובייקט פיזי המכונן אותו. כדי להבין את מעמדו של חפץ או אובייקט ביהדות, פלוסר מפנה את תשומת לבנו להבדל שבין ברכה יהודית לסקרמנט נוצרי. ביהדות, לטענתו "אין מברכים את הלחם אלא מברכים על הלחם. כמו שאין מברכים את היין אלא מברכים על היין... אם כן, מי שמברך על לחם, אינו משנה את משמעותו ועושה טרנסובסטנציאציה. מי שמברך את הלולב, אין הופכין את הלולב, הוא נשאר לולב" (פלוסר, מצוטט שם, 54). כלומר, כך הבהיר פלוסר, בניגוד לסקרמנט הנוצרי שבו הלחם מגלם את בשרו של

⁴² ועדת שמרון מונתה לבדוק את תוכנית ספדיה בתקופה שהמפד"ל נעדרה מהקואליציה, ולכן כיהן שר המשפטים חיים צדוק גם בתפקיד שר הדתות. הנציג הדתי היחיד בוועדה היה האדריכל דוד קסוטו, שהיה גם היחיד שהתנגד לתוכנית בדוח הסופי של הוועדה. פרופ' שמואל ספראי הסב את תשומת לב הוועדה ל"עובדה שאין... ייצוג הולם של יהודים מתפללים מקהילות אתניות שונות, מזרמים שונים" (ארכיון אדריכל אריה שרון, תיק 737, כותל מערבי — יעוץ, פרוטוקול דיוני ועדת שמרון, 3.9.1975, עמ' 2). גם קהילת האדריכלים טענה כי ננקטה מדיניות של איפה ואיפה בבחירת חברי הוועדה. הסניף הירושלמי של אגודת האדריכלים אתגר את ועדת שמרון בדרישה משולשת: עמדה פרוגרמטית וקונספטואלית, תחרות לתכנון הרחבה, ושינוי ההרכב של הוועדה המוסמכת להעריך את הפרויקט (מכתב מגדעון ויצחק בלאט לארווינג שמרון בעקבות עדותו של יגר). כהרגלו, תפס אדריכל אריה שרון את תפקיד הדובר, ובשם הוועדה הגחין את הדרישה לייצוג הוגן. הצעתו, מתובלת בקורטוב סרקזם, סרטטה תרחיש שבו "יושב הראש יוסיף שלשה אנשים חכמים, דתי אחד, ארכיאולוג אחד וערבי אחד, ובחצי שעה, לאחר שנהיה חכמים כל כך, נשרטט חמישה קווים מנחים" (ארכיון אדריכל אריה שרון, תיק 737, כותל מערבי — יעוץ, פרוטוקול דיוני ועדת שמרון, 8.7.1975, עמ' D11).

⁴³ בתוכנית החדשות השבועית של הערוץ הראשון, "יומן השבוע", הסביר ספדיה את תוכניתו בעזרת מודל פיזי מרשים. כמו כן השתתפו בתוכנית שר המשפטים חיים צדוק, וכן תומכים ומתנגדים להצעה (כתבתה של אסתר דר "רחבת הכותל המערבי", ארכיון הטלוויזיה הישראלית, 1974).

⁴⁴ הכנס נערך בטבת תשל"ה במכון ון ליר בירושלים ונושאו היה "עיצוב רחבת הכותל וסביבתה" (קסוטו 1975).

ישו והיין את דמו, הברכה היהודית משרה את הקדושה על האובייקט המבורך, אך הוא אינו משנה בעקבות זאת את מהותו החומרית. עם זאת, מעת שבורך – האובייקט נתון בעולמו של המבורך ומשמעותו כרוכה בשימוש שנעשה בו במהלך התפילה. הבדל זה חשוב לעניין קביעת משמעותו של הכותל, כיוון ש"המקום הזה המשמש מבחינת הקדושה ומבחינת התפילות והקרבנות שמקריבים בו, המקום סופג לתוך עצמו את הקדושה ונעשה קדוש, כמרכז האחדות של העם היהודי" (פלוסר, מצוטט שם, 44–45). לפי פלוסר השכינה שורה על האבנים ולא בהן. הכותל כאובייקט, כמונומנט, אינו קדוש א־פריורי אלא מקודש מתוקף ההסכמה עליו, מתוקף הכוונה אליו, ומתוקף היכולת שלו לרכז זיכרון המשותף לכל העם היהודי. לפי הערכים שהגדרנו, פלוסר מתכוון ל"ערך הזיכרון" של הכותל. זוהי העמדה שעליה נלחם משרד הדתות בהנהגת המפד"ל בשנות השבעים עוד בטרם תפס גוש אמונים עמדה מרכזית בציונות הדתית.

ספדיה חיבר את התוכנית בהזמנת עיריית ירושלים והחברה לפיתוח הרובע היהודי. הוא הסכים כי במהותו הכותל "הוא מקום מקודש, הוא מקום תפילה, אבל נכך טען ספדיה באותו דיון בשנת 1975] מאז מלחמת ששת הימים – הכותל ורחבת הכותל הם גם מקום התכנסות לאומי ראשון בחשיבותו" (שם, 67). ספדיה פנה לציבור הממלכתי החילוני – רובם של אזרחי ישראל – שאימצו את היהדות בבחינת זהות לאומית בלא מחויבות לתוכנה האמוני. האדריכל רם כרמי ביטא סנטימנטים אלה בדיון. "בשבילי", כך הסביר, "הכותל מסמן מקום – בו אני מרגיש שיש לי שורשים ישר לדוד המלך. אני יכול להגיד לו שלום". לדיו "הכותל הוא המקום היחיד בו אנחנו מוצאים תשובה... הצדקה מדוע אנחנו נמצאים כאן... ולכן המקום הזה מחכה לאקט גדול" (שם, 97). התשובה וההצדקה נובעות מעתיקותו של הכותל, מערך הזמן שלו, אותו ערך המאפשר לכרמי לאמץ את הכותל לסמל לאומי מכונן למרות היותו אדם חילוני.

כרמי המשיך וטען כי "הנהירה של כל העם אל הכותל... הי[ת]ה אקט רגשי ממדרגה ראשונה". כזכור, כרמי ראה בחיבור בין רגש למקום את תמציתו של המעשה האדריכלי. לאדריכלים, לפי כרמי, אסור להסתפק במענה על צרכים פיזיים ותפקודיים. מטרתם צריכה להיות לגעת בנפשם של אנשים, להעניק להם תחושת שייכות וזהות. לכן, תפקידם של אדריכלים הוא לנסח את החוויה הרגשית של החזרה לכותל באופן מרחבי, להאדיר את "ערך הזמן" של הכותל, את יציבותו המאשרת את הציונות. כיוון ש"ערך זמן" טבוע בהכרח במוחשיותו של המונומנט, הממלכתיות הישראלית מיהרה להאניש את הממד הפיזי שלו: קיר התמך ההרודיאני העתיק והמוחשי. לעומת "אנשים עם לב של אבן", כך סיפר שיר אחד מני רבים, אבני הכותל הן "אבנים עם לב אדם" שראו הכול ויכולות להעיד על שראו. אבנים אלה גילמו את הממלכתיות בהתייחסן היסטוריה וטריטוריה, בסמלן היסטוריה המשכית של ריבונות יהודית.

הציר השני של הדיון עסק בכוחה של האדריכלות למשמע את הכותל. ההתנצחות בין משרד הדתות למזמיני התוכנית נסבה סביב הפרוגרמה, סדרת ההנחיות שאדריכל מקבל

בבואו לתכנן פרויקט כדי להבטיח את התאמתו של הבניין לייעודו. בניגוד לשנברגר, שותפו הרשמי אך לא שותפו בפועל, פקפק ספדיה ביכולתו של רציונל פרוגרמטי להכתיב עיצוב אדריכלי. הפרוגרמה, לשיטתו, אינה מחוללת את העיצוב — היא מוכללת בו. מכאן שרעיון או המשגה חזקים דיים לחולל פרויקט בסדר גודל כזה אינם יכולים לנבוע מאוטוריטה חיצונית לדיסציפלינה האדריכלית. נהפוך הוא, כדי לנסח צורה אדריכלית שיכולה לגלם את ה"רעיון" של הכותל האדריכלות חייבת לפנות למקורות הידע הדיסציפלינריים שלה — הזיכרון המצטבר של תקדימים ועקרונות אדריכליים.

האדריכל אברהם יסקי היטיב לבטא עמדה זו: "כמה שאנו דנים כאן אנחנו מחפשים איך לתכנן מונומנט לאומי במהותו. ואני לא חושב שמעולם היתה פרוגרמה לפיאצה דל פופולו, גם לא לסן מרקו, לקתדרלות גותיות או לאטוואל בפריז".⁴⁵ יסקי חרץ בדבריו דעה חד-משמעית לגבי כוחה של האדריכלות ליצור משמעות. לעתים, התעקש, "הנוכחות של העבודה עצמה יכולה להיות האמצעי דרכו ניתן לבחון את הדבר שאתה קורא לו פרוגרמה.... כשאתה מתחיל לנתח [את הפרויקט] אתה נוגע למעשה בקונספציה הבסיסית" (שם). יסקי הסכים עם ספדיה כי המשמעות מוכללת באדריכלות ונגזרת ממנה. לנוכח העובדה ש"עם הספר" לא הצליח לנסח פרוגרמה קונספטואלית וטקסטואלית לכותל, הציע יסקי לנסח מניפסט לאומי באבן, בטון וזכוכית, להציע קונספט מרחבי שבו ערכים משתמעים מתוך תנועה, מבט ושימוש. בכוחו של מניפסט בנוי, כך משתמע מדבריו, לזקק את הישראליות כעמדה מרחבית וחומרית, מתוזמרת היטב, שצריכתה אינה תלויה בידע, היסטוריה, או תיאולוגיה, אלא בחברות רגשית וחושית בקולקטיב הלאומי.

אדריכלי הסקר התכנוני לרחבת הכותל ברשות שנברגר שהזמין משרד הדתות ב-1970 שללו עמדה זו מכול וכול (קוצ'ר ואהרונסון 1973). בדיון במכון ון ליר בירושלים הם הביעו חשש עמוק מ"פרויקט 'מוגמר' הנעשה בהינף-יד של מחשבה אחת" (שלמה אהרונסון, מצוטט אצל קסוטו 1975, 83). להערכתם, חשיבותו של הכותל טמונה בפעולה החוזרת ונשנית של קידושו. לכן, כך טען אדריכל הנוף וחבר הצוות אהרונסון, ב"כ"ר המרכזית לעם היהודי יש לתת מקום למעורבים בעיצובו ובבניינו ליותר מדור אחד של אנשים" (שם) הוא וחבריו צידדו באיסמו נוגוצ', שסירב "לבטל אלפיים שנות גלות במחיר-יד" על ידי חפירת הרחבה עד לעומקה בתקופת בית שני, וביקשו להגדיר את תכנון רחבת הכותל "במישור הקונספטואלי" כ"אידיאה אשר שורשה במקור רוחני מוסכם על העם" ולא כ"ביטוי ארכיטקטוני מרשים ובוולט" (שם, 86). מהצהרה זו משתמע כי ערך זיכרון אינו טבוע בחומריות הכותל אלא ברעיון שהוא מגלם. לכן, הביטוי האדריכלי של המרחב סביבו "חייב לבטא לא את עצמו אלא משהוא שמעבר לו" (שם, 87).

בעקבות הוויכוח נקט שר הדתות מהלך חריג ומינה ועדת קונספציה שעבדה במקביל

⁴⁵ ארכיון אדריכל אריה שרון, תיק 737, כותל מערבי — יעוץ, פרוטוקול דיוני ועדת שמרון, 8.7.1975, עמ' D7.

לוועדת שמרון ואולי גם חתרה תחת סמכותה.⁴⁶ דוח הביניים שכתבה הוועדה ב־1976 קבע כי "הוועדה רואה בשלילה כל ניסיון וכוונה להפוך את רחבת הכותל לאלמנט או מונומנט שבא להדגיש את זה שעבר זמנו".⁴⁷ זהו למעשה לב הדיון: ועדת הקונספציה התנגדה בחריפות להשתתפות בפולחן המודרני של מונומנטים כפי שהוגדר על ידי ריגל. תפיסתה, המתנגדת לכאורה להאדרת המונומנטים בפני עצמם, מחויבת לערך הזיכרון של הכותל. לעומתה, תוכניתו של ספדיה מעצימה דווקא את ערך הזמן של הכותל וקושרת את יוקרתו של המרחב לעתיקותו התנ"כית. אין בה זכר ל"מפלס הגלות" שמעליו התפללו יהודים מאז המאה ה־13. ערך הזמן התאים כל כך לפרקטיקה המודרנית של המדינה כיוון שמילא את החלל שהותיר חילון האומה. הממלכתיות נזקקה לערך הזמן של הכותל כדי להשלים את חילונה של היהדות.

כיצד הסתיים הסיפור? הוא לא הסתיים. המחלוקת הפריעה לעבודת ועדת שמרון והיא הוקפאה לשנתיים, עד 1977, בהרכב שחסר בו חבר אחד, בגלל התנגדותו של יסקי לעבודה המקבילה של ועדת הקונספציה. בינתיים המשיך ספדיה לתכנן את בית הדין הרבני במסגרת הסכמה הכללית. לאחר שפעל ספדיה אצל הרב הספרדי הראשי, הרב עובדיה יוסף, יהודי ספרדי כספדיה עצמו,⁴⁸ הובטחה לבסוף הסכמת היהדות האורתודוקסית למיזם. בעקבות הסכמה זו אישרה המדינה באופן סופי את תוכניתו האדריכלית של ספדיה. כשדוד קסוטו, ראש ועדת הקונספציה המובס, שאל את השר הממונה עליו: "מה נעשה?" ענה השר: "כלום". בהיותו בעל הבית של הרחבה היה בכוחו להביא את הפרויקט למנוחת עולמים. כל הצדדים, חמושים בעמדות קשיחות ובמסמכים חתומים, הכינו עצמם לסיכובים הבאים במערכה.⁴⁹

שנות התשעים

עד שנות התשעים התנהלה המערכה במסגרת מוסדות המדינה שהזכרתי למעלה: המשלחת הארכיאולוגית ואגף העתיקות, שמצאו באתר הזדמנות פז למחקר מדעי המיטיב עם הסיפור

⁴⁶ זו היתה ועדת הקונספציה שבראשה עמד דוד קסוטו, היועץ האדריכלי של שר הדתות. חבריה היו: הרבנים צימממן, ישראלי, דרוק ואדרי, פרופ' שמואל ספראי ופרופ' דוד פלוסר, מומחים בהגות והיסטוריה יהודית, הארכיאולוגית פרופ' טרודה דותן, והאדריכלים דוד רוניק וישעיהו אילן. לדעת אדריכל יסקי, החברות של קסוטו בשתי הוועדות גרמה לניגודי עניינים ולכן פרש מוועדת שמרון. קסוטו טען שאין סתירה בין שתי הוועדות וכי תפקידה של הוועדה החדשה לייעץ לשר הדתות בענייני הגות והלכה יהודיים.

⁴⁷ ארכיון האדריכל דוד קסוטו, דוח ביניים של ועדת הקונספציה, משרד הדתות, 8.3.1976.

⁴⁸ בתקופה שבה הוקפאה עבודת הוועדה בשל חוסר שיתוף פעולה מצד הרשויות הדתיות נפגש ספדיה עם הרב הראשי הספרדי עובדיה יוסף. ספדיה שלח דוח על הפגישה לרשויות הנוגעות בדבר ב־30.8.1976. בספרו על עתיד העבר בירושלים הוא מתאר את הדינמיקה של מפגש זה (Safdie 1989, 183–194).

⁴⁹ על המשך מעורבותו של דוד קסוטו בנושא הכותל ראו קסוטו 1978.

הלאומי, ומשרד הדתות, שהתעקש על קדימותו של הריטואל היהודי. החל מאמצע שנות התשעים השתנו כללי המשחק: אגף העתיקות הפך לרשות,⁵⁰ וניהול המנהרות (ולאחר מכן ניהול הרחבה כולה) הועבר לקרן למורשת הכותל המערבי, שעברה למשרד ראש הממשלה עם סגירת משרד הדתות.⁵¹ גם הרשות וגם הקרן רשאיות לגייס תרומות באופן עצמאי. ההפרטה החלקית של שתי הרשויות הביאה את הצדדים לידי פשרה שבה המונומנטליות העירונית שחזה ספדיה פינתה את מקומה לשני מוזיאונים סמויים מן העין שכל רשות בנתה בחללים תת־קרקעיים שנחפרו מדרום ומצפון לחלקו החשוף של הכותל.⁵²

מנהרות הכותל: שיקומו של "ערך זמן"

בשנת 1996 נפתח המסלול המלא של מנהרות הכותל לאורך קיר התמך המערבי של הר הבית, החל מרחבת התפילה הרשמית וכלה ביציאה אל פני האדמה במרכז הוויה דולורוזה, המסלול המתווה את דרך הייסורים של ישו. צעד זה של ישראל הצית את הסכסוך עם הפלסטינים וגבה קורבנות בנפש וברכוש. בנאמו הצדיק בנימין נתניהו את פתיחתה של המנהרה על אף הפוטנציאל הנפיץ של הצעד, בשיקולים העומדים מעל נסיבות הזמן והמקום. זהו "סלע קיומנו", דרש ראש הממשלה, "ללא הגזמה". בדיעבד מתברר שנתניהו הגדיר את המוטו שעליו תתבסס עבודת יחסי הציבור של האתר.

מיד עם תום המלחמה ב־1967 החל משרד הדתות לחפור את המעברים התת־קרקעיים הנפרסים לאורך הכותל מתחת לרובע המוסלמי. ב־1988 הופקדה על המלאכה הקרן למורשת הכותל המערבי, עמותה ממשלתית שעם פירוק משרד הדתות החלה לעבוד בכפוף למשרד ראש הממשלה (Bahat 2002). עם פתיחת המנהרות לציבור ב־1996 נפתחה גם התחרות על עיצוב הסיפור של הכותל המערבי, תחרות שבה חתרה הקרן לערער על בלעדיות האוטוריטה המדעית של רשות העתיקות, ועל זכות הבכורה שלה להעריך ולבסס את טיב הקשר בין מדינת ישראל לעברה, ולמעשה ביקשה להעניק לאתר ערכים שאינם ארכיאולוגיים או מדעיים.⁵³ בברושור הניתן למבקרים במנהרות נכתב כי חשיפת המנהרות בצמוד לכותל ולרחבת התפילה היא "פרויקט עם מטרה המתעלה מעל סקרנות מדעית וארכיאולוגית גרידא. מקושי [כך במקור] הפועלים קילפו מהאתר מאות שנים כדי להראות ולהמחיש מורשת עתיקה זו לעם היהודי".⁵⁴

המבקרים נכנסים למנהרות בקבוצות מודרכות דרך מקשת הנפרס לאורך הדופן

50 ב־1.9.1989 אושר חוק רשות העתיקות, המגדיר את תחומי פעולתה ואחריותה של רשות העתיקות, וב־1.4.1990 נוסדה רשמית רשות העתיקות, הכפופה למשרד החינוך.

51 הקרן למורשת הכותל המערבי היא עמותה ממשלתית שהוקמה על ידי משרד הדתות בשנת 1988.

52 לסקירה של אתרים אלה ואחרים בהקשר שונה ראו Greenfield-Gilat 2008.

53 לביקורת על אירועי פתיחת המנהרות ב־1996 ראו Monk 2002.

54 הקרן למורשת הכותל המערבי, בלא תאריך. מנהרות הכותל המערבי: לגעת במהותם של הדברים, ירושלים: המשרד לענייני דתות, רשות המקומות הקדושים.

הצפונית של רחבת הכותל, ועוברים מיד אל שרשרת חדרים, מסדרונות ואולמות עתיקים הגורמים בהכרח לאובדן תחושת כיוון. הכניסה והירידה ההדרגתית נחוות כביקור באתר חפירות, ותחושה זו מועצמת על ידי מזעור ההתערבות האדריכלית וצמצומה לאלמנטים ארעיים כביכול: מדרגות ברזל, מעקות ומבני תמך. במסלול הביקור הארכיאולוגי המבקרים נשאבים אפוא למעמקי רחם האבן הַנְּגוּף של ירושלים. כתלים עתיקים, סלעים, מים ופיגומים מגבילים את תנועתם ומעוררים חושים רדומים של ריח, מגע ושמע. החלל המשתנה מאולמות למנהרות צרות ונמוכות או גבוהות ונשגבות מאלץ את המבקרים להתאים את גופם שוב ושוב לחלל העוטף אותם ולחומר שבו הם מתחככים.

הקרבה הפיזית לטקסטורה הדחוסה של האבנים, ריח הטחב, והתאורה העמומה לאורך כ־320 מטרים מעוררת תחושות מעורבות של יראה, חרדה וּשְׁגָב. המיתוג של הכותל באמצעות הסיסמה "לגעת במהותם של הדברים" — כלומר במהות גולמית, קבועה ועל־זמנית — הוא אולי המהלך האפקטיבי ביותר של הקרן למורשת הכותל המערבי. הוא מציע לאנשי עידן המידע הגלובלי מצרך נדיר: משמעות צרופה הלוכשת ממדים מוחשיים. יש רק מקום אחד בעולם, כך נאמר לנו בברושור, שבו נוכחות גופנית יכולה לנסוק זהות, שבו ניתן להרגיש יהודי "מבלי לדעת מדוע ואיך"⁵⁵ (תמונות 14, 15).

החלל המרשים ביותר במסלול נפרס אל מול האבן הגדולה ביותר בכותל ומעליה.⁵⁶ בהגיעם לאולם המבקרים מתיישבים בתיאטרון קטן מול מודל ענק המגולל את הדרמה שהתרחשה למרגלות הר הבית. המודל הפיזי שמולם מפורט ויציב, ובית המקדש העתיק עומד בו איתן במקומו. לעומתו, את השכבות ההיסטוריות הצמודות לקיר התמך המערבי של הר הבית, המדריך מזיז בלחיצת כפתור. דרמטית במיוחד ההתקה המכנית של הרובע המוסלמי ממקומו לרגלי הר הבית, והעלמתו אל תוך קרבי הסמויים של המודל כשבמקומו מתגלה עמק עושי הגבינה בתפארתו התנ"כית. סילוקו של הרובע מאפשר לחשוף את אתר המקדש המקורי במלוא תפארתו (תמונה 16). לטענת נדיה אבו אל-חאג', מיתוס המקור הוא המוטיב המרכזי של המוזיאון כולו (Abu El-Haj 2001). מיתוס זה נעשה אפקטיבי במיוחד כשהמבקרים עוברים בפתאומיות מאפלוליות המנהרות אל המולת הרובע המוסלמי וצילייני הוויה דולורוזה. בצאתם מן המנהרות מבטם כבר מותנה: לפי הידע שרכשו מרקם המגורים הצפוף של הרובע הוא שכבה עכשווית בלבד, תוספת מאוחרת המסתירה את מכמני המתחם הקדוש.

בהגדרת המנהרות כ"סלע קיומנו, ללא הגזמה" עשה נתניהו מהלך איחוי מבריק בין תביעות בעלות על היסטוריה ועל טריטוריה ובין תשוקה עמוקה לאמיתות מוחשיות. "אבנים אלה", כך נכתב בברושור, "צפו מעבר לזמן ומקום, ראו הכל, נשמו מלחמה וראו שלום, חוו שלווה והבטיחו תקומה". האבן המוחשית, שנראה כי הפכה כאן לשריד קדוש, מבטיחה

⁵⁵ שם.

⁵⁶ אורכה של האבן 13.6 מטרים, רוחבה מוערך ב־3.5–4.5 מטרים, ומשקלה בערך 570 טון. כל מסלול הדרכה כולל הדגמה של המרחק האדיר בין קצותיה על ידי שני מבקרים שהמדריכים המיומנים מעמידים בכל צד.

תקומה בדמות ריבונות על הארץ. ריבונות זו היא זכות שיהודים החזיקו מאז תקופת התנ"ך ומצוים, מרמז המוזיאון, להבטיחה גם בהווה. סיפור המנהרות מחויב, למרות השרידים הארכיאולוגיים של תקופות ותרבויות שונות הנמצאים לאורכן, לקריאה יהודית בלעדית של תולדות העיר. אל מול חזית גלובלית של מציאויות וירטואליות וניהול מורשת על ידי גופים בינלאומיים, המנהרות מעגנות הוכחה קונקרטית, מוחשית וכביכול בלתי ניתנת להפרכה של מקורות היהדות ומקומיותה.

מרכז דוידסון: הכמיהה לערך היסטורי

"מרכז דוידסון לתצוגה והמחשה" הוקם על ידי רשות העתיקות, יורשת המחנה המתחרה למשרד הדתות (ואילו יורשתו של משרד הדתות היא הקרן למורשת הכותל המערבי). המרכז נבנה בתוך הפארק הארכיאולוגי העוטף את הפינה הדרום-מערבית של הכותל המערבי. הוא מאכלס את חמשת המרתפים של ארמונות השושלת האומאית מהמאה השביעית שנבנו בתקופת השלטון המוסלמי סמוך להר הבית. גגות המרכז מותאמים בדיוק רב למפלס הכניסה המשוער של הארמונות העתיקים (תמונה 17). המבקרים הנכנסים למוזיאון מתחת לגגות אלה, דרך מעין חור שחור – פתח הקרוע מקיר תומך – כאילו נשאבים בפתאומיות אל מנהרת זמן. עינית עילית הממסגרת את מסגד אל-אקצה מציעה נקודת ציון אחרונה בטרם ירדו המבקרים ברמפות מפותלות, הנדמות כמרחפות בין קירות המרתף העתיקים. קירות אלה תוחמים "קופסה שחורה" (באדריכלות המונח מתאר את הניתוק המהיר והמוחלט של המבקרים מהאתר הדרמטי שבחוץ). עם הכניסה למרכז המבקרים מאבדים כל תחושת הקשר של מקום וזמן בעודם חשופים לדוקומנטציה מוזיאלית של ממצאים מהתקופה ההרודיאנית, הביזנטית והמוסלמית (תמונה 18).

בתום המסלול המבקרים מגיעים אל אולם רחב ידיים, ארוך וגבוה, שבו מוצגות על מסך גדול, לסירוגין, שתי עליות לרגל: האחת עכשווית, תיירותית, והשנייה עתיקה, פולחנית. התייר מסתובב בין ממצאים ארכיאולוגיים, ואילו עולה הרגל התנ"כי מהלך בתוך הדמיה של הר הבית ההרודיאני. המודל שעליו ההדמיה מבוססת נבנה במעבדות לשחזור ויזואלי של העת העתיקה באוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס (UCLA), שהן מהמתקדמות בעולם. הארכיאולוג שחפר למרגלות הר הבית הדריך את החוקרים האמריקנים כיצד לשחזר את ירושלים ההרודיאנית לאור הממצאים העדכניים ביותר מהשטח,⁵⁷ ממצאים שעזרו לבנות גם את המודל של התקופה האומאית, ולתכנן מודל של התקופה הביזנטית (תמונה 19).

⁵⁷ באולם התחתון של מרכז דוידסון מוצג סרט וידאו דיגיטלי בטכנולוגיית HD (הראשון מסוגו בישראל), המתאר צליין יהודי העולה לירושלים בתקופת בית שני. את הסרט הפיקה חברת טלמידיה וביים ניסן בלקין. הסרט כולל מודל משוחזר וירטואלי של הר הבית, אשר נבנה בעבור רשות העתיקות הישראלית על ידי ליסה מ' סניידר מצוות הסימולציה העירונית באוניברסיטת UCLA בעקבות תוכנית השחזור של מנהל החפירות של הגן הארכיאולוגי ירושלים, פרופ' רוני רייך.

החוויה של רכישת הידע הארכיאולוגי מתוזמרת בקפדנות: המבקרים יורדים אל האולם בחושך, אך מלווה אותם שרשרת של אבחות אור החושפות כמויות אדירות של מידע היסטורי וארכיאולוגי. הם מגיעים לאולם ושם צופים בסרט שמלכד את פיסות המידע לכדי תמונה בהירה שבה נשזרים ממצאים ארכיאולוגיים לכלל תמונה פנורמית של מקורות התרבות המערבית — ערש הדתות המונותאיסטיות.⁵⁸ אז, מצוידים בערכה קוגניטיבית של מידע ושל פרשנות, המבקרים עוזבים את האולם דרך פיר תנועה אנכי שטוף אור, העשוי מתכת מחוררת וזכוכית. דרכו הם עולים אל קופסת זכוכית גדולה המתוחה כעור בין המרתף העתיק לבין הגג המרחף מעליו. הגשר המרחף מעל העתיקות ומתחת לגג מתנתק להרף עין ממגע וממקום ומוביל את המבקרים אל העתיקות שלמדו לפענח.

האדריכלית מיכל קימל-אשכולות מסבירה כי במוזיאון רגיל המבקר מתנתק מסביבתו היומיומית כדי להתרכז בחוויית הצפייה המוזיאלית, שפגה עם צאתו מהמבנה. לעומת זאת, במרכז דוידסון, לדבריה, חוויית ההתנתקות, על דחיסותה ותעתועיה המרחביים, מאפשרת למבקר היוצא מהמוזיאון "לראות את האתר בעיניים חדשות. לא הבחנת עד עכשיו בבליטה בקיר. עכשיו את יודעת ורואה אותה מחדש",⁵⁹ רואה את קשת רובינסון שעליה הילך עולה הרגל בהדמיה שצפית בה זה עתה.

לטענתי, ניתן לראות במהלך המוזיאלי שתיארתי מהלך של שיקום הערך ההיסטורי של האתר כפי שהגדירו ריגל בהקשר של המאה ה-19. כלומר, חקר האתרים השונים נעזר בידע היסטורי וארכיאולוגי עדכני המפקיע את האתר מבלעדיותו האתנית והדתית לטובת מהלך היסטורי רחב יותר של שלטון יהודי, נוצרי ומוסלמי, שמשמעותו מתבהרת בזכות רכישת ידע ממודע בעל לגיטימציה אקדמית בינלאומית.

כיצד התרחש המהלך? ויליאם דוידסון, פטרון פרטי בעל אזרחות זרה, מימן את הפרויקט ושמו הונצח בתוככי אתר לאומי.⁶⁰ עם מימון זה פנתה הרשות למתכננות קונספטואליות. המתכננות רנה סיון ודורית הראל ניסחו בשלהי המאה ה-20 פרוגרמה קונספטואלית מהודקת שהקדימה והתנתה את התוכניות האדריכליות לאתר. לתחרות האדריכלית הסגורה הוזמנו גם אדריכלים שלא נרתעו משימוש בזכוכית ופלדה בעיר העתיקה. התוצאה, הצעתם הנבחרת של משרד האדריכלים קימל-אשכולות שזורה באתר הנופי אך מתנתקת במודע מהחומריות ומהצורניות של הוורנקולר הירושלמי ומהמונומנטליות

⁵⁸ חוויה טרנס-תרבותית זו מתווכת על ידי שימוש במציאות וירטואלית — הדמיית מציאות באמצעים חזותיים ובאמצעות מחשב, המבוססת על מודלים מדעיים, מעבירה ידע ומגרה את הדמיון. לפי אתר האינטרנט של המרכז "מדובר במרכז תיירותי, מהחדישים בעולם, המשלב תצוגת תוכן ארכיאולוגי עם אמצעי מחשב, תצוגה והמחשה חזותית", כולל "מחשב Silicon Graphics Onyx2 InfiniteReality3 רב עוצמה, תצוגה ברזולוציה גבוהה וטכנולוגיה משולבת", pami.co.il/gan.html (נצפה ב-2.6.2011).

⁵⁹ ריאיון המחברת עם מיכל קימל-אשכולות, 2004.

⁶⁰ באתר המרכז באנגלית שמו המלא של המרכז הוא Ethan and Marla Davidson Exhibition and Virtual Reconstruction Center, איתן ומרלה הם ילדיו של ויליאם דוידסון.

ההרודיאנית. המרכז שנבנה מוותר לחלוטין על נוכחות עירונית לטובת התחפרות תת־קרקעית המתכנסת אל תוך הממצא הארכיאולוגי אך אינה מתאחה עמו. המהלך התכנוני מתוחכם: מחד גיסא, האדריכלים השתמשו בתכונות אדריכליות מובהקות שנתפסות בחושים: בתנועה, אור, טיפוס וריחוף. מאידך גיסא, הם התנתקו בכוונה מהחומריות המשישה של האבן ההיסטורית ובכך הפכו את נוכחותה למוצג נוסף הנקלט, כמו שאר המידע, באופן חזותי. המוזיאון שאינו מציג שרידים מקוריים משמש כאן כמכשיר קוגניטיבי המכוון, לדברי המתכננת הקונספטואלית, "קצת מעל גובה העיניים"⁶¹ ומלמד את המבקר כיצד לראות באופן מושכל ממצאים מהעת העתיקה. כמכונה קוגניטיבית מרכז דוידסון מפרק את ערך הזמן של אתר הר הבית לגורמיו, ופורט את גילו לתקופות היסטוריות, להרס ובנייה חוזרים ונשנים, לריבוננים שונים ולמשמעויות שונות בעבור קבוצות הוות. כלומר, הידע מטעין את המונומנטים בערך היסטורי, ממודע, שבו הכותל משתמע כזרע של תרבות אוניברסלית.

דיון

כיצד השתנה פולחן המונומנטים המודרני לקראת המעבר למילניום השלישי? אגף העתיקות הפך לרשות העתיקות, והיא החליטה להתעקש דווקא על ערכיו ההיסטוריים של הכותל ולא על הווייתו המסורתית, העתיקה והמאחדת. בעמדה זו תמכו הארכיאולוגים בשנות השבעים ולמענה פעל בלא לאות הארכיאולוג מאיר בן־דב, עוזרו של בנימין מזר בחפירות הכותל ונציג המשלחת הארכיאולוגית בוועדת שמרון.⁶² במונחיו של ריגל, בעניין מרכז דוידסון נסוגה רשות העתיקות מתמיכתה הבלתי מסויגת בהעצמת "ערך הזמן" של הכותל לטובת התמקדות ממוקצעת, יסודית, ממודעת ופרטנית ב"ערך היסטורי". התייעוד המדעי הנעשה במרכז דוידסון, של תולדות הכותל תחת שלטונות שונים — של יהודים, נוצרים ומוסלמים — מציף ומאשר היסטוריות שונות ומקבילות של קהילות מסוכסכות. לכאורה, המהלך מחזק תפיסה ליברלית שלפיה האתר מנוהל על ידי יהודים אך שייך, במהותו, לתרבות המונותיאיסטית על שלל מאמיניה וקהילותיה.

ואולם, אליה וקוץ בה. הנסיגה מערך הזמן כרוכה בחשיפה לידע רב, ידע שמצמצם את הקהל הנמען לאוכלוסייה משכילה הנדרשת לפענוח קוגניטיבי ולדמיון מושכל. הכוח הטמון במיונו וסינונו של הידע הארכיאולוגי וההיסטורי בעבור הצופה עורר חילוקי דעות בין מובילי המיזם.⁶³ ההבניה המערכתית, השוויונית והמודעת לעצמה של האתר תורמת לעמעום

⁶¹ ריאיון המחברת עם רנה סיון, 2004.

⁶² ספרו של בן־דב (1981) ממחיש היטב עמדה זו.

⁶³ בריאיון עם המתכננת רנה סיון עלו חילוקי דעות בין אינטרסים שונים, לדוגמה, חילוקי דעות בשאלה האם הסרט צריך להישאר אבסטרקטי או ללבוש נרטיב נגיש של סיפור אהבה בין עולים לרגל? המבטים המרומזים בין השחקנים בסרט מעידים על פשרה אחת מיני רבות. סתירות כמו זו שבין הצהרה על היסטוריה שוויונית בין שלוש היסטוריות והצגת לוחות המסמנים זמן יהודי־ישראלי

כוחה הבלתי אמצעי של החוויה הרגשית והחושיית. מידיות התפיסה החושית מוחלפת בתלות בידע גלוי ומפוזר, ותלות זו מגבילה את הכוח לסחוף את ההמונים. מרכז דוידסון נהגה בעידן הסכמי אוסלו, ותוכנן להמוני מבקרים, אך נפתח חודשיים לפני שפרצה אינתיפאדת אל-אקצה. האם זו הסיבה היחידה שגם כיום התנועה ברמפות המרכז זורמת בדלילות יחסית בעוד שביקור במנהרות הכותל צריך להזמין חודשים מראש ולהתחכך בלא הרף בקבוצות הנדחקות במסלול הצר?

לטענתי, המעבר מערך זמן חושי לערך היסטורי מלומד הביא לידי ויתור על היכולת של הכותל להעניק למבקרים בו תחושת התעלות רגשית כחברים בקולקטיב מאוחד, תכונה החיונית לביסוס מעמדו של המונומנט הלאומי "בהא ידיעה כפולה" (הירשפלד 2000, 15). המתכננות סיון והראל ויתרו ביוזעין על הסיפור המאחד כדי להביע הסתייגות מתוצאות הטענות של הכותל במשמעות רגשית. האדריכלים התמקדו בטופוגרפיה של האתר ובפיזיונומיה של הבניין כדי לכוון אי של אוטונומיה אדריכלית, אפוליטית לכאורה, בתוך האתר המסוכסך. הן המתכננות והן האדריכלים יישרו קו עם פרימט אוניברסליסטי או קוסמופוליטי. והארכיאולוגים? ייתכן שהמרכז הוא שירת הברבור של הרשות בבחינת גוף מקצועי אוטונומי.

נטישת הציבור החילוני את הכותל הורגשה היטב בעידן האינתיפאדות. לא רק הכותל אלא גם הממלכתיות שאימצה אותו לסמלה המרכזי הלכה ואיבדה אז מכוחה המאחד.⁶⁴ נציגות הציבור הציוני-דתי בקרן החדשה למורשת הכותל זיהתה במיומנות את הריק שנוצר. בעבר ביסס פולחן המונומנטים המודרני את הממלכתיות בשיאה ולכן גם אישרה המדינה את פרויקט "פולחן המונומנטים" של ספדיה ב-1977. ואולם, פולחן מודרני זה עמד בסתירה חריפה עם פולחן הזיכרון והתפילה היהודי שייצג משרד הדתות. כדי למלא את הריק שנפער בממלכתיות היה על נציגות הציבור הדתי האחראית לכותל ליישב את המחלוקת שבין ערך זמן ממלכתי הנתון בהווייתו הפיזית של האובייקט העתיק — אבני הכותל המוחשיות והמשישיות, מצד אחד, לבין ההסתייגות מקדושתן של אבני הכותל כשריד המקדש, מצד שני.

אתגרים מסוג זה מוכרים היטב לציונות הדתית. כבר בעקבות הקונגרס הציוני הראשון החל הרב קוק, לימים רבה האשכנזי הראשון של מדינת ישראל, ליישב את הסתירות שבין הציונות ליהדות (רביצקי 1993, 1–20). בנו, הרב צבי יהודה קוק, הגה את התשתית ההלכתית לא רק ליהדותה של המדינה אלא גם לקדושת ירושתה הטריטוריאלית, ובדיעבד גם לפעילותה של תנועת גוש אמונים. אביעזר רביצקי מסביר כי לפי קוק הבן "הקטגוריות הדתיות של קדושה, של גאולה ותשובה, מתגלמות מעתה גילום קונקרטי בתוך המפעל

נוכחות בשטח ומפריעות לאתר (למרות הנטייה הברורה שלו לכיוון הנרטיב היהודי) להציג סיפור נהיר, אחיד והיררכי כמו זה המוצג במנהרות הכותל (ריאיון המחברת עם רנה סיון, 2004). כך למשל, במאמרו "הקיר וההר" יצר א"ב יהושע (1989) דיכטומיה בין הכותל לבין הר הרצל, שאותו הוא מעדיף מכל בחינה כאתר הלאומי של מדינת ישראל בה"א הידיעה.

הציוני גופו" (שם, 113). עקיבא אלדר ועדית זרטל טוענים כי קוק הבן התחקה אחר השיח הציוני החילוני בהעבירו את הדגש מן התחום הפרטי אל התחום הציבורי. "הפרספקטיבה הלאומית היתה מעתה לפרספקטיבה היחידה: לא עוד הפרט וצרכיו אלא הלאום ומטרותיו, לא האדם קדוש, אלא המקום כולו, כל אשר בו, קדוש כשלעצמו" (אלדר וזרטל 2004, 261).

חדורים ברוח משיחית ובגיבוי הלכתי פנו רבים בציונות הדתית לא רק לירושת הארץ אלא לירושת הממלכתיות. כפרויקט הדגל ניכסו את פרויקט ההתיישבות הציוני, והחיו, לשיטתם, את רוח החלוציות ויישוב הארץ שנזנחה על ידי צאצאי מפא"י. העדנה שהיתה למפעלם בעיקר עם עליית הליכוד לשלטון ב-1977 לא האריכה ימים. הפן המדיני-טריטוריאלי-התיישבותי של הממלכתיות שאותו בקשו לרשת הודר מלב הקונסנזוס הישראלי על ידי ציבור הולך וגדל הרואה במתנחלים סמן קיצוני ונטל כלכלי, מדיני וביטחוני.⁶⁵ לטענתי, נסיונותיו של אותו ציבור ציוני-דתי מודר לכתובש לבבות מחודש עוברים דרך הפולחן המודרני של מונומנטים, כלומר דרך ניכוסו הדתי של אותו ערך זמן שעורר את עצמם של נציגי משרד הדתות בשנות השבעים.

החפירות שהרשות מבצעת בעבור עמותת אלע"ד⁶⁶ מעוררות מרבצו את המתח הישן בין ערכי היסטוריה לערכי זמן. בסרטון על חפירות עיר דוד דיווח הארכיאולוג אלי שוקרון: "ההתרגשות שלי היא גדולה מאוד כי פעם ראשונה אני נוגע פה בחורבן". בתגובה התריס הארכיאולוג יורם צפירי: "לארכיאולוג אסור לעבוד לפי ריגושים. הוא חייב באמות מידה מקצועיות. הוא צריך להיות כמו מנתח, לפעול במקצועיות" (מצוטט אצל חסון 2011). שוקרון מחיה את ערך הזמן שקידמו בשנות השבעים קולק, ספדיה ובן-דב במימונה של המדינה. כיום, כשהרשות פועלת בעבור לקוחות מהמחנה הציוני-דתי, רבים מבקרים את התפשרותה על הערך ההיסטורי של האתר לפי דרישות המרבה במחיר.⁶⁷

מילות סיכום: מתחרים וערכים

במאמר זה הראיתי כיצד דווקא ה"שיבה" הנרגשת אל הכותל ב-1967 כמונומנט משרה ביטחון, לכידות ויציבות לנוכח חלוף העתים, חשפה אותו לפרשנויות רבות, חדשות וסותרות. הפערים ביניהן מעידים על השינוי העמוק שחל במעמדו של הכותל כסוכן חברתי

⁶⁵ ראו ארן 1987; רביצקי 1993; אלדר וזרטל 2004; פייגה 2008.

⁶⁶ אלע"ד (אל עיר דוד) היא עמותה פרטית בעלת אידיאולוגיה ימנית דתית הפועלת לייחוד ירושלים. לשם קידום מטרותיה, העמותה משקיעה משאבים רבים בפעילויות כגון פיתוח וניהול תיירות וגנים לאומיים, בחינוך וברכישת קרקעות בעיר עבור התיישבות יהודית. אלע"ד מקפידה לשמור על חסינות מקורות המימון שלה.

⁶⁷ להרחבה על אודות ביקורת זו בהקשר לירושלים ראו למשל alt-arch.org (נצפה ב-30.3.2011). רפאל גרינברג (2008) מחדד ביקורת זו בהקשרים הממסדיים שדנו בהם כאן, וכולל בדבריו גם דיון קצר וממצה בחפירות מנהרות הכותל.

ובטיבה של הממלכתיות אשר בלבה הועמד. כיוון שהפעולה הממלכתית והנחרצת מיד לאחר כיבוש הכותל היתה מרחבית – הרס שכונת המוגרבים לצורך הגדלת הרחבה שלרגלי הכותל – נדרשתי לניתוח מרחבי של האתר כדי לבחון את השינויים בהמשגת ערכו בבחינת מונומנט מן העת העתיקה. לשם כך נדרשתי לתיאוריות שימור כדי לבחון כיצד אנו מטעינים מונומנטים שלא נבנו מלכתחילה להישמר בערכים התואמים את צרכינו, את מאווינו ואת אמונתנו בהווה. בהמשך פניתי לידע ולתיאוריה אדריכליים – למתחים שבין תכנון לאדריכלות, להיבטים של תפיסת המרחב, ולהקשרים פוסטקולוניאליים – כדי להבין כיצד אותם ערכים מנוסחים במרחב כחוויה חושית מעצבת. גיליתי כי האדריכלות לא רק ייצגה עמדות ערכיות לגבי מהותו של הכותל אלא גם הצליחה לנסח עמדות אלה במקום שבו פוליטיקאים והוגים התקשו בהבהרתן ובתרגומן לתוכנית פעולה.

לאור הבחנות אלה טענתי כי אפשר למצוא בעיצוב האדריכלי של תוכניות ופרויקטים לרחבת הכותל וסביבותיה עמדות ברורות לגבי ערכו של הכותל כמונומנט היסטורי, לאומי או פולחני. מצאתי כי ביטוי של עמדות אלה באמצעות חלל, צורה, חומר, תנועה וקשרים עירוניים מעיד על ניסוח מרחבי של ערכים סותרים: "הערך ההיסטורי" של הכותל שנקבע על ידי מדענים המתמחים בהיסטוריה וארכיאולוגיה, "ערך הזיכרון" של הכותל שמוגדר על ידי קהילות יהודיות שרואות בו מקום פולחן וזכר לחורבן, ו"ערך הזמן" של הכותל, ערך המקדש את עתיקותו של הכותל ומהווה מענה על-זמני ויציב למשבר המודרנה. כדי למצות את הערך ההיסטורי של הכותל יש צורך בידע רב, וכדי להכיל את מלוא ערך הזיכרון שלו נחוצה השתתפות בפולחן המתמשך לרגליו. בניגוד לשני ערכים אלה, כדי לחוש את ערך הזמן של הכותל, את גילו המופלג ואת משך הזמן המקופל באבניו הגדולות אין צורך בתנאים מקדימים. חוויית עתיקותו של הכותל היא בלתי אמצעית; עוצמתה נובעת מקליטתו בחושים. לכן ערך הזמן חשוב כל כך להשרשתה של הלאומיות המודרנית, ובכל זה הציונות, המחפה על חדשנותה באמצעות תחושת הביטחון וההמשכיות שהוא מקנה. זו גם הסיבה שערך זה הוא בעל עוצמה פוליטית המתחזרת בעיקר בנקודות מפנה היסטוריות.

כשכבשה ישראל את העיר העתיקה ביוני 1967, מערך המונומנטים הסימבולי בעיר לא שיקף את עוצמתו של הריבון הישראלי. עליבות האתרים היהודיים החריפה מול המונומנטים המוסלמיים בהר הבית ומול צריחי הכנסיות המיתמרים מכל עבר. כיוון שהמשאב הסימבולי המשמעותי ביותר שעמד לרשות המדינה היה, ללא ספק, הכותל המערבי, נקלעה הסדרתו המרחבית לתחרות נוקבת בין מערכות כוח. "חלק גדול מהמאבק על כוח", מזכיר לנו דובי, "הוא המאבק לנראות של מהלכיו, למקום שבו הלגיטימציה שלו יכולה להיבחן" (Dovey, 1999, 13). בהתאם, מאמר זה ביקש להראות את המהלכים האדריכליים שבאמצעותם התחרו גורמים שונים על הכוח למשמע את הכותל כסמלה המעצב של הממלכתיות הישראלית. כיוון שתחרות זו התנסחה דרך הדיסציפלינה האדריכלית, ניתחתי תוכניות, מבנים ואתרים שבאמצעותם, לטענתי, גורמים שונים מתחרים על מורשת הממלכתיות.

על פי ניתוח זה, בין שנות השבעים לשנות התשעים התנהל מעין משחק כסאות

של היפוך עמדות בין הגורמים השונים שמבקשים לקדם את הערכים שבהם דנו – ערך היסטורי, ערך זיכרון וערך זמן. עד שנות השבעים איחדה הכמיהה לכותל את המחנה הממלכתי ואת המחנה הממלכתי-דתי. כיבושו של הכותל סדק אחדות זו. לאחר המלחמה הוביל טדי קולק את המחנה הממלכתי בשיתוף החברה לפיתוח הרובע היהודי ונציגי המשלחת הארכיאולוגית. מחנה זה הזמין את משה ספדיה להכין תוכנית שתבטא את ישראליותו של האתר. תוכנית זו, כך טענתי, מנסחת את "ערך הזמן" של הכותל כגילום הסיפור הממלכתי של חזרת עם ישראל אל מכורתו התנ"כית. החפירה של הכותל עד למפלס ההרודיאני, העלמת המפלס הנוכחי המסמל את תקופת הגלות, והעיצוב העירוני המאחה את קרעי ההיסטוריה מיועדים כולם לאיחודה המטפורי של מדינת ישראל עם עבר ריבוני יהודי לאחר שיקום מאלפיים שנות גלות.

משרד הדתות, לעומת זאת, זימן צוות ברשות אדריכל יוסף שנברגר, שהתבקש להכין סקר שממנו ייגזרו הנחות תכנוניות. צוות הסקר שלל מכול וכול את האפשרות של תוכנית מקדית כוללת, והציע במקום זה להתוות אלטרנטיבות תכנוניות על פי תרחישים אפשריים בהתאם למידה שבה אנשים יתרגלו בהדרגה לרחבת הכותל החדשה. במונחי הערכים שהגדרנו, אפשר לומר שמשרד הדתות תמך ב"ערך זיכרון" המנכיח את חשיבות הכותל בהיותו אתר שזיכרון המקדש אחוז בו. לשיטתם, כיסופיהם של יהודים רבים, שראו בכותל מקום פולחן מאז המאה ה-13, מאחדים ומקדשים הן את זכר חורבן הבית, והן את הפולחן היהודי בתקופת הגלות. האופוזיציה לעמדות הדוגלות בערך ההיסטורי ובערך הזמן של הכותל באותן שנים היתה חיצונית לחברה הישראלית: היו אלה אנשי ארגון אונסקו⁶⁸ שהדגישו את הערך ההיסטורי של הכותל, ערך ארכיאולוגי וממודע, שלטענתם נפגע בגלל פעילותה של ישראל במתחם.

בשנות התשעים התהפכו היוצרות. את מקומה של המשלחת הארכיאולוגית תפס אגף העתיקות, שהפך ב-1990 לרשות. קברניטי הרשות הסתייגו מהעמדה שהדגישה את "ערך הזמן" שבו תמכו ארכיאולוגים בשנות השבעים, ותחת זאת הציעו להתמקד במקצועיות הממודעת של "הערך ההיסטורי". מרכז דוידסון שבנתה הרשות עתיר ידע ואמצעי ייצוג חדשניים. הוא מציג באופן דידקטי ממצאים ארכיאולוגיים משלוש תקופות, ובכך מסמן בעלות משותפת על עברה של ירושלים – בעלות של היהודים על תקופת בית שני, של הנוצרים על התקופה הביזנטית, ושל המוסלמים על התקופה האומאית.⁶⁹ עיצוב המרכז

⁶⁸ בשנת 1981, בהמלצת ירדן, הוכרזה העיר העתיקה של ירושלים וחומותיה כאתר מורשת עולמית, ובשנת 1982 צורפה העיר העתיקה לרשימה של אתרי מורשת עולמית בסכנה, whc.unesco.org/en/list/148 (נצפה ב-6.3.2011). להרחבה על פניות שונות לאונסקו ופעילותם בנושא בשנים אלו ראו Ricca (2007, 127–156; Abu El-Haj 2001).

⁶⁹ גישה דומה שלפיה קדמת המדע ודיוקן של המחקר מתריסים כנגד תפיסות מהותניות של הר הבית ראו בקובץ המחקרים *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade* (Grabar and) (Kedar 2009).

מצטיין בקלילות ובעדכניות אדריכלית. חומריו – מתכת, עץ וזכוכית – מנותקים במכוון מהמבנה הארכיאולוגי המכיל אותו. אין ספק כי קביעת מקומו של המרכז דווקא במרתפי הארמונות האומאיים מעידה על נחישותה של ישראל להחליט על אופן הנכחתה של מורשת מוסלמית בעיר. אף על פי שגישה זו של ישראל שנויה במחלוקת, ראוי לשים לב לעובדה שהנחישות לנהל את אותה מורשת אינה נובעת מתביעת בעלות על העבר המוסלמי, אלא מטענה שישראל מסוגלת לנהל את משאבי העבר בזכות קדמה טכנולוגית ואתיקה מדעית. בצדה הצפוני של רחבת הכותל זנחו יורשי משרד הדתות, אנשי הקרן למורשת הכותל המערבי, את המאבק על "ערך הזיכרון" שבשמו נרתעו קודמיהם מ"פרויקטים מוגמרים" לתכנון רחבת הכותל. טענתי כי פרויקט הדגל של הקרן, פרויקט מנהרות הכותל, מאמץ ומעצים את "ערך הזמן" של הכותל כערך שבו המהות אצורה בחומר, בנדבכים העתיקים המשרים באופן חושי ידע רגשי של קיום יהודי. העיצוב הגולמי של המנהרות, התחושה של ירידה אל תוך אתר ארכיאולוגי פעיל שבו חבויה אמת יציבה, מישוש האבנים ההרודיאניות וההתחככות בהן למלוא אורכו של קיר התמך המערבי, ריח הטחב ומועקת הדוחק – כולם יוצרים חוויה שאינה נמדדת במילים. מנהרות הכותל מנהירות באופן חושי ומרחבי כי יש בעלים יחידים על העבר. העצמתו של ערך הזמן על ידי הקרן מעניקה לו לגיטימציה בעלת תוקף של קדושה.

לאור האמור לעיל השתנתה הערכתן של האבנים עצמן. במרכז דוידסון מאמינים בערכן של אבני הכותל בבחינת ממצאים מדעיים מתקופת בית שני, ובשל כך גם באחידות של הכותל כולו בבחינת ממצא ארכיאולוגי. במנהרות הכותל מאמינים שאבני הכותל ספגו את קדושת המקדש ושימרו קדושה זו כתכונה קבועה, תכונה המתגלמת באותנטיות של האבנים כעדות מקור לקדימותו של הלאום היהודי, ומכאן – גם כעדות לבעלותו על ההיסטוריה של המקום. לאחרונה גורם חדש מעמיד מול הערך ההיסטורי של דוידסון ומול ערך הזמן של המנהרות את "ערך הזיכרון" שנוצח. נשות הכותל⁷⁰ מתעקשות כי "הקדושה של האבנים לא באה מהחומר אלא מחלקלקות אבני הכותל, שנוצרה מרוב ידי נשים שליטפו אותן בתפילה".⁷¹ רשות העתיקות, הקרן למורשת הכותל המערבי ועמותות נשות הכותל מגייסות כל אחת בתורה את אבני הכותל לניסוחן של אידיאולוגיות מתחרות. בשנות השבעים "אבנים עם לב האדם" סייעו לממלכתיות להשלים את חילונה של היהדות. בשנות התשעים אותן

⁷⁰ בעת האחרונה "נשות הכותל", שחקניות חדשות בזירה, הציבו מראה מתריסה כנגד המשמעויות הנגזרות ממשחק הכיסאות שתיארנו. נשים אלה עומדות על רצונן להתפלל דווקא ברחבה המסורתית ומסרבות לאמץ את הצעת הפשרה של בג"ץ ולהתפלל ברחבה שנועדה לכך בגן הארכיאולוגי. אחיזתן של נשות הכותל ב"ערך הזיכרון" של המונומנט העתיק מתחרה בערך ההיסטורי של הכותל בסירובן להכיר באחדות האמפירית של הכותל מבחינה ארכיאולוגית. הן מאתגרות גם את ערך הזמן של הכותל בסירובן להכיר במהותו האקסלוסיבית של הכותל כעדות מקור ליהדותו של האתר בעת העתיקה. על מאבקן של נשות הכותל ראו שקדיאל 2004.

⁷¹ ינון קדרי, "כותל הנשים" יוכשר עד יולי", 13.6.2004, nrg.co.il/online/11/ART/740/623.html (נצפה ב-25.5.2011).

אבנים ש"נשמו מלחמה וראו שלום, חוו שלוה והבטיחו תקומה"⁷² סייעו לקרן לרשת את הממלכתיות ולהטעין אותה בדתיות יהודית.⁷³

במאמר זה הצעתי לראות במאמציה של הקרן למורשת הכותל המערבי להעצים את ערך הזמן של הכותל עמדה המבקשת לרשת את פרויקט הממלכתיות של בן-גוריון באמצעות המשאב הסמלי החשוב ביותר לביסוסה. ראשי הקרן למדו בקפידה את לקח הנתק בין הציונות הדתית לחברה הישראלית, והפנימו היטב את השיעור של טדי קולק, שהעלה את חמת קודמיהם: אם משה ספדיה היה יכול לנסח את ערך הזמן של הממלכתיות הבן-גוריונית, יוכלו גם אדריכלי שנות האלפיים לנסח את ערך הזמן של יורשי הממלכתיות האורתודוקסים. לעומת משרד הדתות, שעבד עם אדריכלים דתיים ועם משלחת ארכיאולוגית מאוניברסיטת בר-אילן, הקרן מעסיקה את רשות העתיקות, אדריכלים מובילים ומעצבי תוכן חילוניים. אמנם הפטרון השתנה, אך מהות החיבור לעבר מושתתת מחדש על אותו חיבור חושי לעתיקות תנ"כית. אם כך יש לשאול: מרגע שהקרן מבקשת לטעת בכותל משמעות יהודית פרימורדיאלית — במה היא שונה מבן-גוריון? או, במה בן-גוריון שונה ממנה? אם ישנם הבדלים בין השניים, האדריכלות תסייע לקהל הרחב להתרגל לפרשנות החדשה של הכותל בהיסח הדעת, ולהטמיע בתודעת העם באגביות את משמעותו המתחדשת של סמלו הלאומי.

ביבליוגרפיה

- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2004. *אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004*, אור יהודה: זמורה-ביתן ודביר.
- ארן, גדעון, 1987. "מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן-דב, מאיר, 1981. *הכותל*, תל-אביב: משרד הביטחון.
- בנזימן, עוזי, 1973. *ירושלים: עיר ללא חומה*, ירושלים: שוקן.
- בנימין, ולטר, 1996. *כרך ב: היהודים*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

72 מתוך הברושור הניתן למבקרים במנהרות, ראו לעיל הערה 52.

73 המחלוקת שהתעוררה לאחרונה סביב המיזמים השונים באזור רחבת הכותל העלתה שוב את סוגיית ערכי הכותל. מייק (מיכאל) טרנר, ראש הוועדה למורשת עולמית בוועד הישראלי לאונסקו (ובשנות השבעים חבר בצוות שהכין את הסקר התכנוני של הכותל בעבור משרד הדתות), התבקש לבדוק את המיזמים. טרנר התריע על היעדר תוכנית כוללת שתצביע על ערכי הכותל (מכתב מפרופ' מייק טרנר לעו"ד שלומי הייצר, יו"ר ועדת המשנה לעררים, המועצה הארצית לתכנון ובנייה, 19.12.2010). כיום יש הטוענים שביקורתו של טרנר בשלהי 2010 על פעילותה המיזמית של הקרן הביאה לפיטוריו ממשרד החינוך ומראשות הוועדה למורשת עולמית, ראו haaretz.co.il/hasite/spages/1229174.html (נצפה ב-2.6.2011). לתוכנית "מקור" על הפיתוח באזור הכותל המערבי ראו news.nana10.co.il/Category/?CategoryID=400299 (נצפה ב-2.6.2011).

- בנבנשתי, מירון, 1973. מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאחזות, ירושלים: ויינפלד וניקולסון.
- בר, דורון, 2007. לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948–1968, ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ברנר, סיגל, 1998. "והקרן קיימת לו לעולם הבא: על יערות כאתרי הנצחה", בתוך קטלוג התערוכה עיצוב זיכרון, תל-אביב: אסכולה, גלריה לעיצוב, עמ' 86–97.
- ברקוביץ', שלמה, 2000. מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, אור יהודה: הד ארצי.
- , 2006. "מה נורא המקום הזה!": קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל, ירושלים: כרטא.
- גורביץ', זלי, וגדעון ארן, 1991. "על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית", אלפיים 4: 9–44.
- גרינברג, רפאל, 2008. "משרתים נאמנים: על יחסי ארכיאולוגיה ומסד בישראל", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 105–119.
- האזרחי, יהודה, 1973. פרק חדש בתולדות הכותל המערבי: תשל"ג–תשנ"ז, ירושלים: משרד הדתות.
- הירשפלד, אריאל, 2000. "הכותל: שיר המעלות היורדות", רשימות על מקום, תל-אביב: עם עובד, עמ' 13–20.
- ויניצקי-סרוסי, ורד, 2000. "בין ירושלים לתל-אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל", לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, עיונים בעקבות רצח רבין, באר שבע: מכון המפרי למחקר חברתי באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 19–37.
- חסון, ניר, 2011. "ירושלים של מטה: סיפורה של העיר התת-קרקעית", הארץ, 17.4.2011.
- יהושע, אברהם ב', 1989. הקיר וההר: מציאותו הלא-ספרותית של הסופר בישראל, תל-אביב: זמורה-ביתן.
- לזו, נמרוד, 2004. אחרים אלשריף בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2005. קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות, ירושלים: חמו"ל.
- מאירס, אורן, 2003. "זיכרון צילומי: עיצוב העבר הישראלי במוספי יום העצמאות", פנים 23: 112–124.
- מירון, דן, 1987. "אם לא תהיה ירושלים", אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 227–235.
- נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים 45: 5–19.
- נצן-שיפטן, אלונה, 2006. "להלאים ולהעלים: תפיסת המקום בירושלים", אלפיים 30: 134–170.
- ספדיה, משה, 1974. "תוכנית לרחבת הכותל המערבי, ירושלים, תוכנית ראשונית", ירושלים: עיריית ירושלים והחברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בע"מ.
- פייגה, מיכאל, 2008. "מבוא", מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיטקטורה

- ולאומית בארץ ישראל, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 1–17.
- פייגה, מיכאל, וצבי שילוני (עורכים), 2008. *קרדום לחפור בו: ארכיטקטורה ולאומית בארץ ישראל*, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פינקלשטיין, ישראל, וניל אשר סילברמן, 2003. *ראשית ישראל: ארכיאולוגיה, מקרא וזכרון היסטורי*, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- פינקלשטיין, ישראל, 2008. "המהפכה בארכיאולוגיה המקראית", *אלפיים* 33: 140–148.
- צחור, זאב, 1997. "בן-גוריון כמעצב מיתוס", דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), *מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 156–166.
- קלוש, רחל, וטלי חתוקה (עורכות), 2005. *תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף*, תל-אביב: רסלינג.
- קסוטו, דוד (עורך), 1975. *הכותל המערבי: קובץ מאמרים*, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- קסוטו, דוד, 1978. "הרהורים בצל הכותל", *תני* 18: 44–49.
- רביצקי, אביעזר, 1993. *הקן המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל*, תל-אביב: עם עובד.
- שנברגר, יוסף, 1976. "ירושלים — הכותל המערבי: רחבת הכותל — רעיונות לתכנון ושיפוץ אחרי אייר-סיוון תשכ"ז", דוד קוטלר (עורך), *ירושלים בכיניינה: קובץ מוקדש לדרכי שימורם ושיקומם של אתרים מקודשים והיסטוריים*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, עמ' 79–87.
- שפירא, אניטה, 1997. *יהודים חדשים, יהודים ישנים*, תל-אביב: עם עובד.
- , 2006. *התנ"ך והזהות הישראלית*, ירושלים: מאגנס.
- שקדיאל, לאה, 2004. *מערכולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- Abu El-Haj, Nadia, 2001. *Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-fashioning in Israeli Society*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Bahat, Dan, 2002. *Touching the Stones of our Heritage: The Western Wall Tunnels*, Jerusalem: Western Wall Heritage Foundation.
- Benvenisti, Meron, 2000. *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, Berkeley: University of California Press, pp. 305–322.
- Ben-Yehuda, Nachman, 1995. *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison: The University of Wisconsin Press.
- Bilsel, Can, 2005. "The Modern Cult of Authenticity: The Reproduction of Antiquity and the Location of Culture in Berlin's Pergamon Museum", INHA-SAH Conference Paris, unpublished manuscript.

- Bozdoğan, Sibel, 1999. "Architectural History in Professional Education: Reflections on Postcolonial Challenges to the Modern Survey," *Journal of Architectural Education* 52(4): 207–215.
- , 2001. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Seattle, WA: University of Washington Press.
- Broadbent, Geoffrey, 1990. *Emerging Concepts in Urban Space Design*, London: Van Nostrand Reinhold (International).
- , 1996. *Emerging Concepts in Urban Space Design*, London: E. & F. N. Spon.
- Canclini, Nestor Garcia, 2005. *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 11–107.
- Choay, Françoise, 2001. *The Invention of the Historic Monument*, New York: Cambridge University Press.
- Dovey, Kim, 1999. *Framing Places: Mediating Power in Built Form*, London and New York: Routledge.
- Fletcher, Banister, [1896] 1996. *Sir Banister Fletcher's A History of Architecture*, 20th ed., Dan Cruickshank (ed.), Oxford: Architectural Press.
- Goldhagen, Sarah Williams, and Réjean Legault, 2000. *Anxious Modernisms: Experimentation in Postwar Architectural Culture*, Montreal: Canadian Centre for Architecture; Cambridge, MA: MIT Press.
- Grabar, Oleg, and B. Z. Kedar, 2009. *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade*, Jerusalem and Austin: Yad Ben-Zvi Press and University of Texas Press.
- Greenfield-Gilat, Yehuda, 2008. "New Media Components and Cultural Heritage Sites Managements in the Jewish Traditional Society," in Yehuda E. Kalay, Thomas Kvan and Janice Affleck (eds.), *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*, London: Routledge.
- Habraken, N. J., 2005. *Palladio's Children: Seven Essays on Everyday Environment and the Architect*, Jonathan Teicher (ed.), London and New York: Taylor and Francis.
- Halbwachs, Maurice, 1992. *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Herzfeld, Michael, 1991. *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Huyssen, Andreas, 2003. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Iversen, Margaret, 1993. *Alois Riegl: Art History and Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Jokileto, Jukka, 1999. *A History of Architectural Conservation*, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Lejeune, Jean-Francois, and Michelangelo Sabatino (eds.), 2010. *Modern Architecture and the Mediterranean: Vernacular Dialogues and Contested Identities*, London and New York: Routledge.

- Lustick, Ian S., 1993/4. "Reinventing Jerusalem," *Foreign Policy* 93: 41–60.
- Lynch, Kevin, 1960. *The Image of the City*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Merleau-Ponty, Maurice, 1962. *Phenomenology of Perception*, London and New York: Routledge.
- Monk, Daniel Bertrand, 2002. *An Aesthetic Occupation: The Immediacy of Architecture and the Palestine Conflict*, Durham, NC: Duke University Press.
- Naginski, Erika., 2001. "Riegl, Archaeology, and the Periodization of Culture," *Res* 40: 135–152.
- Nalbantoglu, Gulsum, 1998. "Towards Postcolonial Openings: Rereading Sir Banister Fletcher's History of Architecture," *Assemblage* 35: 6–17.
- Narkiss, Bezalel, and Bianca Kühnel, 1998. *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian, and Islamic Art: Studies in Honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Jerusalem: Center for Jewish Art, Hebrew University of Jerusalem.
- Nelson, Robert S., and Margaret Rose Olin, 2003. "Introduction," *Monuments and Memory, Made and Unmade*, Chicago: University of Chicago Press.
- Nitzan-Shiftan, Alona, 2002. "Israelizing Jerusalem: The Encounter between Architectural and National Ideologies 1967–1977," Ph.D. Dissertation, Department of Architecture, MAachusetts Institute of Technology.
- , 2008. "Modernisms in Conflict: Architecture and Cultural Politics in Post-'67 Jerusalem," in Sandy Isenstadt and Kishwar Rizvi (eds.), *Modernism and the Middle East*, Seattle: University of Washington Press, pp. 161–182.
- Nora, Pierre, (1984) 2001. *Rethinking France: Les Lieux de memoire*, Chicago: University of Chicago Press.
- Norberg-Schulz, Christian, 1980. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York: Rizzoli.
- Ockman, Joan, 1993. *Architecture Culture, 3491–8691: A Documentary Anthology*, New York: Rizzoli.
- Otero-Pailos, Jorge, 2010. *Architecture's Historical Turn: Phenomenology and the Rise of the Postmodern*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Reid, Donald Malcolm, 2002. *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*, Berkeley: University of California Press, pp. 21–63.
- Ricca, Simone, 2007. *Reinventing Jerusalem: Israel's Reconstruction of the Jewish Quarter after 1967*, London: I. B. Tauris.
- Riegl, Alois, 1982. "The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin," *Oppositions* 25: 21–51.
- Risselada, Max, and Dirk van den Heuvel (eds.), 2005. *Team 10: 1953–81: In Search of a Utopia of the Present*, Rotterdam: NAI.

- Safdie, Moshe, 1973. *Beyond Habitat*, Cambridge, MA: MIT Press.
- , 1989. *Jerusalem: The Future of the Past*, Boston: Houghton Mifflin.
- Silberman, Neil Asher, 1989. *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, New York: H. Holt.
- Slyomovics, Susan, 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Smithson, Alison (ed.), 1974. *Team X Primer*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Thompson, D. A. W., (1917) 1961. *On Growth and Form*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Trigger, Bruce, 1984. "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist," *Man* 19: 355–370.
- Yerushalmi, Yosef Hayim, 1982. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Seattle: University of Washington Press.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: University of Chicago Press.

מקורות התמונות

1. הארכיון העירוני של עיריית ירושלים.
2. גנזך המדינה. צילום: יעקב אביאל.
3. משה עקיבא דרוק וצבי שטינר, 1969 *אלכום הכותל המערבי*, ירושלים: משרד הדתות.
4. משה עקיבא דרוק וצבי שטינר, 1969 *אלכום הכותל המערבי*, ירושלים: משרד הדתות.
5. הארכיון העירוני של עיריית ירושלים.
6. באדיבות המוזיאון הישראלי לקריקטורה ולקומיקס, חולון.
7. משרד הדתות (דוח פנימי), תשל"ג. חקר תכנוני לאזור הכותל המערבי. הוכן על ידי ארתור קוצ'ר, אדריכל; שלמה אהרונסון, מתכנן עירוני ואזורי. יועצים: יוסף שביד, אדריכל; מיכאל טרנר, אדריכל; אהוד מנצ'ל, אדריכל. מנחה: יוסף שנברגר, אדריכל ויועץ לשר הדתות.
8. משרד הדתות (דוח פנימי), תשל"ג. חקר תכנוני לאזור הכותל המערבי. הוכן על ידי ארתור קוצ'ר, אדריכל; שלמה אהרונסון, מתכנן עירוני ואזורי. יועצים: יוסף שביד, אדריכל; מיכאל טרנר, אדריכל; אהוד מנצ'ל, אדריכל. מנחה: יוסף שנברגר, אדריכל ויועץ לשר הדתות.
9. ספדיה 1974, עמ' 25.
10. "Safdie in Jerusalem," lecture at RIBA (Royal Institute of British Architecture)
11. ספדיה 1974, עמ' 26.
12. ספדיה 1974, עמ' 22.
13. Safdie 1989, p. 132.
14. צילום: אלונה נצן-שיפטן.

15. באדיבות הקרן למורשת הכותל המערבי.
 16. צילום: אלונה נצן-שיפטן.
 17. באדיבות קימל-אשכולות אדריכלים.
 18. באדיבות קימל-אשכולות אדריכלים.
 19. רשות העתיקות. המודל הווירטואלי של ימי הבית השני נבנה על ידי פרופ' רוני רייך מרשות העתיקות וד"ר ליסה מארי שניידר מהמחלקה לאדריכלות אורבאנית ב-UCLA. המודל הווירטואלי של התקופה האומיית נבנה על ידי ד"ר יובל ברוך מרשות העתיקות וד"ר ליסה מארי שניידר מהמחלקה לאדריכלות אורבאנית ב-UCLA. המודלים מוצגים במרכז דוידסון לתצוגה ולהמחשה שבגן הארכיאולוגי של ירושלים.
- עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובא הדבר לידיעתנו נפעל לתקנו.